

Фінансова грамотність

СПЕЦКУРС ІЗ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ

для підвищення кваліфікації
педагогів основної школи

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УНІВЕРСИТЕТ БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ»

СПЕЦКУРС ІЗ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ

ДЛЯ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ
ПЕДАГОГІВ
ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

Навчально-методичний посібник

*За загальною редакцією
доктора економічних наук, професора Т. С. Смовженко*

Київ
ДВНЗ «Університет банківської справи»
2016

УДК 336:371(075.8)
ББК 65.261:74
С71

Видання підготовлено
за підтримки Програми розвитку фінансового сектору (USAID/FINREP-II)

ПРОГРАМА РОЗВИТКУ ФІНАНСОВОГО СЕКТОРУ (USAID/FINREP-II)

Авторський колектив

З. В. Філончук, О. Б. Рябова, О. В. Часнікова, В. В. Рисін,
А. І. Довгань, М. І. Хмелярчук

Рецензенти:

Б. І. Пиш – доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри фінансів та фінансово-економічної безпеки
Львівського навчально-наукового інституту
Державного вищого навчального закладу «Університет банківської справи»;
Н. В. Слюсаренко – доктор педагогічних наук,
професор кафедри педагогіки, психології й освітнього менеджменту
Херсонського державного університету;
Л. А. Гончаренко – кандидат педагогічних наук,
завідувач кафедри теорії і методики викладання соціально-економічних дисциплін
КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти»;
Т. П. Вербицька – кандидат економічних наук,
директор з продажів Львівського регіону Апарату Правління ПАТ «Банк Юнісон»

Експерти:

В. І. Кириленко – професор, доктор економічних наук,
професор кафедри політичної економіки факультетів управління
і управління персоналом та маркетингу
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»;
Н. І. Забуга – завідувач сектору науково-методичного забезпечення
природничо-математичної та технологічної освіти
Інституту інноваційних технологій і змісту освіти, методист вищої категорії

Рекомендовано вченою радою

*Університету банківської справи Національного банку України (м. Київ)
(протокол № 12 від 30 червня 2015 року)*

**Спецкурс із фінансової грамотності для підвищення кваліфікації
С71 педагогів основної школи : навч.-метод. посібник / авт. кол. ; за
заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – К. : ДВНЗ
«Університет банківської справи», 2016. – 120 с.**

ISBN 978-966-484-266-9

У навчально-методичному посібнику представлено основний зміст навчальних модулів програми для слухачів курсів підвищення кваліфікації «Фінансова грамотність» в основній школі. Значну увагу приділено модулю I «Фінанси. Фінансова система і фінансова політика». Розкрито сутність і функції фінансів як економічної категорії, основи функціонування фінансової системи, зміст фінансової політики держави і фінансового механізму, його роль у реалізації фінансової політики. Надано методичні рекомендації щодо виконання практичних робіт і змістового наповнення лекційних занять навчальної програми спецкурсу.

Для методистів і викладачів інститутів післядипломної педагогічної освіти, учителів курсу «Фінансова грамотність».

УДК 336:371(075.8)

ББК 65.261:74

© З. В. Філончук, А. І. Довгань, О. В. Часнікова,
О. Б. Рябова, В. В., Рисін, М. І. Хмелярчук, 2016
© ДВНЗ «Університет банківської справи», 2016

ISBN 978-966-484-266-9

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
-----------------	---

I. Навчальна програма спецкурсу для слухачів курсів підвищення кваліфікації «Фінансова грамотність» в основній школі	7
---	----------

1. Пояснювальна записка	7
2. Навчальний план	9
3. Тематичний план	9
4. Навчально-тематичний план	12
5. Зміст програми	13

II. Зміст лекційних занять спецкурсу «Фінансова грамотність» в основній школі	21
--	-----------

МОДУЛЬ I. Фінанси. Фінансова система і фінансова політика	21
ТЕМА 1. Фінанси як сукупність економічних відносин	21
ТЕМА 2. Державне регулювання фінансової сфери	29
ТЕМА 3. Сучасний ринок фінансових послуг: загальна структура і значення	35
МОДУЛЬ II. Фінансова освіта населення як чинник економічної стабільності	39
ТЕМА 1. Макроекономічна нестабільність і державне регулювання	39
ТЕМА 2. Фінансова грамотність як складова фінансової культури	
ТЕМА 3. «Фінансова грамотність» у системі шкільної економічної освіти	49
МОДУЛЬ III. Теоретико-методологічні засади формування фінансової грамотності	73
ТЕМА 1. Теоретико-методологічні засади економічної підготовки вчителя	73
ТЕМА 2. Психолого-педагогічні засади впровадження фінансової грамотності	86

III. Методичні рекомендації щодо проведення практичних робіт спецкурсу «Фінансова грамотність» в основній школі	96
--	-----------

МОДУЛЬ IV. Методика викладання курсу «Фінансова грамотність» в основній школі	96
ТЕМА 1. Фундаментальні економічні категорії в курсі предмета «Фінансова грамотність» (5–9 класи)	96
<i>Практична робота 1. Установлення наступності у викладанні курсу «Економіка» (рівень стандарту, 11 клас) і курсу за вибором «Фінансова грамотність» (5–9 класи)</i>	<i>96</i>

<i>Практична робота 2. Від теми «Гроші в житті родини»</i> (курс «Родинні фінанси», 5 клас) до теми «Грошові відносини в сучасному суспільстві» (курс «Економіка і фінанси» (9 клас): методика вивчення економічної категорії «гроші»	96
Тема 2. Змістова складова «Я – клієнт банку» у курсі «Фінансова грамотність» (5–9 класи). Абетка власної фінансової безпеки	98
<i>Практична робота 3. Методика розв’язування фінансових задач.....</i>	98
Тема 3. Споживач як основний суб’єкт сучасної економіки. Методика вивчення тем змістової лінії «Я – споживач» у шкільній фінансовій освіті (5–9 класи).	100
<i>Практична робота 4. Визначення виду сімейного бюджету за ступенем збалансованості</i>	100
<i>Практична робота 5. Створюємо пам’ятку споживача фінансових послуг</i>	101
Тема 4. Історії фінансового успіху. Змістова складова «Я – підприємець» у курсі «Фінансова грамотність» (5–9 класи)	103

V. Діагностико-аналітичний модуль 106

Тестові завдання для вчителів	107
-------------------------------------	-----

VI. Технології впровадження фінансової грамотності 112

1. Методична розробка позакласного заходу «Прикольна економіка» для учнів 5–7 класів	112
2. Технології впровадження фінансової грамотності на уроках загальної географії (6 клас): методичні рекомендації	118

ПЕРЕДМОВА

Одним із найважливіших завдань післядипломної освіти є підготовка фахівців, здатних виховувати конкурентоспроможних випускників, які в нових економічних реаліях зможуть приймати ефективні рішення. У такому контексті виникає необхідність переглянути зміст післядипломної освіти вчителів та оновити його з урахуванням вимог сучасності.

Зазначимо, що методичну підготовку вчителів спрямовано на формування в них соціальної та професійної цілісної орієнтації, переконань, котрі відповідають завданням оновлення школи. Найчастіше вона містить такі складові: загальнокультурну, дидактичну, виховну, психолого-фізіологічну, етичну, технічну.

Загальнокультурну підготовку спрямовано на розширення світогляду вчителів, оволодіння духовними досягненнями суспільства, орієнтацію в основних досягненнях інноваційних технологічних перетворень. Дидактична підготовка є тим чинником, навколо якого групуються інші складові методичної підготовки вчителя. У межах дидактичної підготовки відбувається вивчення творчої спадщини класиків дидактики, а також найбільш важливих дидактичних концепцій та ідей, досвіду вчителів-новаторів. Виховна – спрямована на реалізацію ідеї системного підходу до виховання учнів, вибір найкращих варіантів роботи з метою формування в особистості рефлексивного, морального, творчого ставлення до власного життя. Психолого-фізіологічна – включає знання із загальної, педагогічної, вікової та соціальної психології, фізіології дітей і підлітків, а також знання конкретних особливостей психофізичного і фізичного розвитку школярів. Етична – передбачає оволодіння всіма принципами педагогічної етики. Технічна – на використання вчителями нових інформаційно-комунікаційних можливостей освіти.

На жаль, економічну складову в методичній підготовці вчителів майже не виділяють, попри те, що вона спрямовується на розвиток не тільки соціально затребуваних якостей особистості, а й на формування морально-ціннісних мотивів економічної діяльності.

Сучасна економіка передбачає широку участь населення в різних фінансових схемах, що допомагають вирішити питання його соціально-економічної адаптації. Активна фінансова поведінка населення, використання накопичувальних і страхових інструментів передбачають досить високий рівень фінансової грамотності, який дозволяє громадянам активно взаємодіяти з фінансовими інститутами, широко використовувати продукти банківського і страхового секторів, системи пенсійного страхування.

Співробітниками Університету банківської справи і КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти» розроблено навчально-методичний комплект для слухачів курсів підвищення кваліфікації «Фінансова грамотність» в основній школі, складовою частиною якого є навчально-методичний посібник «Спецкурс із фінансової грамотності для підвищення кваліфікації педагогів основної школи».

Структура і зміст посібника відповідають навчальній програмі спецкурсу «Фінансова грамотність» в основній школі, метою якої є підготовка освітян до впровадження курсу «Фінансова грамотність» в основній школі та створення системи фінансової освіти і виховання в навчальному закладі.

У навчально-методичному посібнику розкрито значення теорії фінансів для розуміння актуальності розвитку шкільної фінансової освіти, теоретико-методологічні засади формування фінансової грамотності, психолого-педагогічні аспекти впровадження курсу за вибором «Фінансова грамотність» в основній школі.

Автори посібника свідомі того, що в ньому не всі проблеми впровадження фінансової грамотності в основній школі розкриті достатньо цілісно. Наголошуємо, що представлений у виданні матеріал може бути доповнений, розширений і творчо збагачений кожним викладачем, незалежно від обраного варіанта навчальної програми «Фінансова грамотність» в основній школі.

I. Навчальна програма спецкурсу для слухачів курсів підвищення кваліфікації «Фінансова грамотність» в основній школі

1. Пояснювальна записка

У сучасних складних соціально-економічних умовах особливої актуальності набуває питання формування фінансової культури населення, у тому числі учнівської молоді. Розуміння соціально-економічних трансформацій у країні неможливе без урахування економіко-культурного контексту, в якому здійснюється розвиток економічних і соціальних процесів. У свою чергу, подальший соціально-економічний розвиток залежить від змін у фінансовій культурі та свідомості населення.

Сучасна економіка передбачає широку участь населення в різних фінансових схемах, що допомагають вирішити питання його соціально-економічної адаптації. Активна фінансова поведінка населення, використання накопичувальних і страхових інструментів передбачають досить високий рівень фінансової грамотності, який дозволяє громадянам активно взаємодіяти з фінансовими інститутами, широко використовувати продукти банківського і страхового секторів, системи пенсійного страхування.

Навчальну програму спецкурсу «Фінансова грамотність» в основній школі для слухачів курсів підвищення кваліфікації в системі післядипломної педагогічної освіти розроблено відповідно до державної програми «Стратегія реформування системи захисту прав споживачів на ринках фінансових послуг на 2012–2017 роки», наказу Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 19 липня 2012 року № 828 «Про проведення дослідно-експериментальної роботи на базі загальноосвітніх навчальних закладів і вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації України на 2012–2019 роки» та інших документів, у яких визначаються основні напрями впровадження фінансової освіти в навчальні заклади України.

Метою спецкурсу є підготовка освітян до впровадження курсу «Фінансова грамотність» в основній школі та створення системи фінансової освіти і виховання в навчальному закладі.

Спецкурс «Фінансова грамотність» в основній школі спрямований на виконання таких **основних завдань**:

- **поглиблення** знань із макроекономіки, усвідомлення сутності та ролі фінансів і фінансових відносин у політичному, економічному та соціальному житті;
- **з'ясування** значення фінансової освіти як одного з чинників економічної стабільності;
- **проектування** методичної системи впровадження фінансової грамотності в основній школі;
- **удосконалення** вмінь самоосвітньої діяльності, що забезпечить розвиток професійної компетентності у сфері фінансової освіти і виховання учнів основної школи.

У результаті вивчення курсу вчитель **повинен знати**:

- основи функціонування і розвитку сучасних фінансових систем, принципи державного регулювання фінансової сфери, її значення в політичному і соціально-економічному житті;
- етапи становлення шкільної економічної та фінансової освіти в Україні, її роль у подальшому економічному розвитку;
- нормативні документи, що визначають державну політику в галузі економічної та фінансової освіти;
- теоретико-методологічні засади впровадження фінансової грамотності;
- форми і методи організації навчальної діяльності учнів основної школи, які сприятимуть їхній подальшій економічній соціалізації.

У результаті вивчення курсу вчитель **повинен уміти:**

- реалізовувати теоретичні фінансові знання у практичній діяльності;
- визначати умови становлення системи фінансової освіти і виховання в навчальному закладі;
- володіти методикою впровадження курсу «Фінансова грамотність» в основній школі;
- створювати методичні розробки і сценарії заходів (проектів) із фінансової освіти і виховання;
- проектувати подальшу власну фінансову безпеку.

Навчальна програма спецкурсу «Фінансова грамотність» в основній школі для слухачів курсів підвищення кваліфікації пропонується за двома варіантами: А – 36 годин; Б – 72 години (з них 22 становлять лекції, 26 – практичні заняття, 24 – самостійна робота).

Програма включає такі навчальні модулі: модуль I «Фінанси. Фінансова система і фінансова політика», модуль II «Фінансова освіта населення як чинник економічної стабільності»; модуль III «Теоретико-методологічні засади формування фінансової грамотності», модуль IV «Методика викладання курсу "Фінансова грамотність"» в основній школі, діагностико-аналітичний модуль.

Реалізація завдань програми спецкурсу здійснюється через очну форму навчання [3-денний (36 год.) або 6-денний (72 год.) науково-методичний семінар із залученням фахівців Національного банку України]. Навчальний матеріал надається під час проведення лекцій різних типів, виконання практичних робіт у групах, участі у проведенні семінарських занять, круглих столів, тестуванні та інших формах роботи.

Навчальна стратегія курсу може реалізовуватися також через дистанційну (або очно-дистанційну) форму навчання шляхом проведення Інтернет-консультацій і виконання індивідуальних практичних завдань; самостійного вивчення слухачами навчального матеріалу, рекомендованого викладачами спецкурсу.

Завдання для самостійної роботи орієнтовані на збір та опрацювання матеріалів про розвиток системи фінансової освіти; створення власних розробок конспектів уроків з курсу «Фінансова грамотність»; розробку презентацій власних проектів; розв'язування тестових завдань тощо. Усі ці матеріали об'єднуються в методичний посібник учителя курсу «Фінансова грамотність» в основній школі.

Для презентації конспектів уроків рекомендуємо використати панорамний урок – своєрідний панорамний огляд системи уроків курсів, у якому беруть участь кілька педагогів, які взаємно доповнюють один одного, визначають найбільш ефективні методи і прийоми роботи з учнями.

Програма спецкурсу містить пояснювальну записку, навчальний план, тематичне планування, навчально-тематичний план, завдання для самостійної роботи слухачів,

питання для самоконтролю, перелік індивідуальних творчих завдань (проектів) і список рекомендованої літератури.

Обов'язковою умовою спецкурсу є проведення вхідного і вихідного діагностування за допомогою тестів, розміщених на електронному ресурсі Проекту USAID «Розвиток фінансового сектору» (FINREP).

У програмі наведено розподіл годин за варіантом Б – 72 години.

2. Навчальний план

Зміст	Розподіл годин			
	лекції	практичні (семінари)	самостійна робота	Усього
1. Модуль I. Фінанси. Фінансова система і фінансова політика	4	4		8
2. Модуль II. Фінансова освіта населення як чинник економічної стабільності	6	2		8
3. Модуль III. Теоретико-методологічні засади формування фінансової грамотності	6	2		8
4. Модуль IV. Методика викладання курсу «Фінансова грамотність» в основній школі	6	8		14
5. Модуль V. Діагностико-аналітичний модуль		10		10
6. Самостійна робота			24	24
Усього	22	26	24	72

3. Тематичний план

№	Зміст	Годин
1.	Модуль I. Фінанси. Фінансова система і фінансова політика	8
	<i>1.1. Фінанси як сукупність економічних відносин.</i> Фінанси. Їх виникнення і генезис. Сутність і відмінні ознаки фінансів. Функції фінансів. Значення фінансів для організації ефективних економічних відносин. Фінансова система. Основні принципи функціонування фінансової системи. Особливості становлення і розвитку фінансової системи України. Структура фінансової системи країни.	4
	<i>1.2. Державне регулювання фінансової сфери.</i> Звідки в держави беруться гроші. Державний бюджет. Як держава регулює грошовий обіг. Грошовий ринок.	2

№	Зміст	Годин
	1.3. <i>Сучасний ринок фінансових послуг: загальна структура і значення.</i> Фінансові послуги. Сучасний ринок фінансових послуг. Тенденції розвитку ринку фінансових послуг в умовах глобалізації.	2
2.	Модуль II. Фінансова освіта населення як чинник економічної стабільності	8
	2.1. <i>Макроекономічна нестабільність і державне регулювання.</i> Циклічність розвитку економічних процесів. Цикли ділової активності, їх види. Фінансова теорія економічних циклів. Фінансові причини найглибших економічних криз XX і XXI століть. Макроекономічна політика. Форми, методи та інструменти фінансового регулювання економіки. Грошово-кредитна політика держави.	4
	2.2. <i>Фінансова грамотність як складова фінансової культури.</i> Фінансова грамотність: термінологічний словник. Сучасний рівень фінансової грамотності населення України. Аналіз соціологічних досліджень щодо рівня фінансової грамотності населення в Україні: портрет споживача фінансових послуг. Фінансова поведінка населення в інших країнах світу: результати опитування. Світовий досвід підвищення фінансової обізнаності населення.	2
	2.3. <i>«Фінансова грамотність» у системі шкільної економічної освіти.</i> Сучасний стан і проблеми шкільної економічної освіти. Роль курсів за вибором економічного профілю у формуванні фінансової грамотності учнів. Курс за вибором «Фінансова грамотність»: змістовий і методичний огляд; стан і перспективи впровадження.	2
3.	Модуль III. Теоретико-методологічні засади формування фінансової грамотності	10
	3.1. <i>Теоретико-методологічні засади економічної підготовки вчителя.</i> Економічні ролі людини. Рольова інтерпретація особистості як інструмент формування її економічних якостей. Економічна соціалізація. Економічна свідомість: рівні, параметри характеристики. Економічний світогляд. Економічна наука як концептуальна основа економічної свідомості.	6
	3.2. <i>Психолого-педагогічні засади впровадження фінансової грамотності.</i> Психологічні аспекти фінансової освіти учнів основної школи. Педагогічні основи фінансової грамотності та виховання. Роль сім'ї у фінансовому вихованні школярів.	4
4.	Модуль IV. Методика викладання курсу «Фінансова грамотність» в основній школі	18
	4.1. Фундаментальні економічні категорії в курсі за вибором «Фінансова грамотність» (5–9 кл.). Практична робота 1 «Установлення наступності у викладанні курсу «Економіка» (рівень стандарту, 11 клас) і курсу за вибором «Фінансова грамотність» (5–9 кл.)». Практична робота 2 «Від теми «Гроші в житті родини» (курс «Родинні фінанси», 5 клас) до теми «Грошові відносини в сучасному світі» (курс «Економіка і фінанси» (9 клас): методика вивчення економічної категорії «гроші» в основній школі.	4

№	Зміст	Годин
	4.2. Фінансові процеси та явища. Введення до власних фінансів. Змістова складова «Я – клієнт банку» у курсі «Фінансова грамотність» (5-9 кл.). Абетка власної фінансової безпеки. Практична робота 3. Методика розв'язування фінансових задач.	6
	4.3. Споживач як основний суб'єкт сучасної економіки. Методика вивчення тем змістової лінії «Я – споживач» у шкільній фінансовій освіті (5–9 клас). Практична робота 5. Створюємо пам'ятку споживача фінансових послуг.	4
	4.4. Економічні ролі: найманий працівник, підприємець, інвестор. Історії фінансового успіху. Змістова складова «Я – підприємець» у курсі «Фінансова грамотність» в основній школі.	4
5.	Модуль V. Діагностико-аналітичний модуль	10
	5.1. Вхідне діагностування.	2
	5.2. Захист творчих робіт.	4
	5.3. Контрольне тестування.	2
	5.4. Вихідне діагностування.	2
6.	Самостійна робота	24
	6.1. <i>Готуємо панорамний урок. Розробка конспекту уроку з теми «Грошові відносини в сучасному світі» (курс «Економіка і фінанси» (9 клас)</i>	2
	6.2. <i>Фінансова грамотність: складаємо термінологічний словник.</i> Готуємо панорамний урок. <i>Група № 1. Розробка конспекту уроку з теми «Фінансова культура як основа забезпечення добробуту» (курс «Фінансова культура», 7 клас).</i> <i>Група № 2. Розробка конспекту уроку з теми «Що таке фінансова грамотність. Як добробут людини залежить від її фінансової поведінки» (курс «Прикладні фінанси», 8 клас).</i>	2
	6.3. <i>Абетка власної фінансової безпеки. Сторінка «Як заощадити в побуті».</i> Практична робота 4. Визначення виду сімейного бюджету за ступенем збалансованості. <i>Методичний поради́чник учителя курсу «Фінансова грамотність» (основна школа).</i> <i>Методика проведення уроків з курсу «Родинні фінанси» (5 клас).</i>	6
	6.4. <i>Абетка власної фінансової безпеки. Сторінка «Банківські картки. Як правильно користуватися банківською картою».</i> Сторінка «Правила безпеки під час здійснення електронних платежів». <i>Методичний поради́чник учителя курсу «Фінансова грамотність» (основна школа).</i> <i>Методика проведення уроків з курсу «Фінансово грамотний споживач» (6 клас).</i>	4
	6.5. <i>Методичний поради́чник учителя курсу «Фінансова грамотність» (основна школа).</i> <i>Готуємо панорамний урок в основній школі.</i> <i>Методика проведення уроків з курсу «Фінансова культура» (7 клас).</i> <i>Методика проведення уроків з курсу «Прикладні фінанси» (8 клас).</i> <i>Методика проведення уроків з курсу «Економіка і фінанси» (9 клас).</i> <i>Розробка конспектів уроків (у малих групах або індивідуально).</i>	6
	Підготовка залікової творчої роботи.	4

4. Навчально-тематичний план

№	Змістові модулі та теми	Розподіл годин				
		лекції	семінари	практичні заняття	самостійна робота	Усього
1.	Модуль I. Фінанси. Фінансова система і фінансова політика	8				8
1.1.	Фінанси як сукупність економічних відносин	4				4
1.2.	Державне регулювання фінансової сфери	2				2
1.3.	Сучасний ринок фінансових послуг: загальна структура і значення	2				2
2.	Модуль II. Фінансова освіта населення як чинник економічної стабільності	6		2		8
2.1.	Макроекономічна нестабільність і державне регулювання	2				2
2.2.	Фінансова грамотність як складова фінансової культури	2				2
2.3.	«Фінансова грамотність» у системі шкільної економічної освіти	2		2		4
3.	Модуль III. Теоретико-методологічні засади формування фінансової грамотності	6		2		8
3.1.	Теоретико-методологічні засади економічної підготовки вчителя	2		2		4
3.2.	Психолого-педагогічні засади впровадження фінансової грамотності	4				4
4.	Модуль IV. Методика викладання курсу «Фінансова грамотність» в основній школі	6		8		14
4.1.	Фундаментальні економічні категорії у курсі за вибором «Фінансова грамотність» <i>Практична робота 1.</i> Установлення наступності у викладанні курсу «Економіка» (рівень стандарту, 11 клас) і курсу за вибором «Фінансова грамотність» (5–9 кл.) <i>Практична робота 2.</i> Від теми «Гроші в житті родини» (курс «Родинні фінанси», 5 клас) до теми «Грошові відносини в сучасному світі» (курс «Економіка і фінанси» (9 клас): методика вивчення економічної категорії «гроші»	2		2		4

№	Змістові модулі та теми	Розподіл годин				
		лекції	семінари	практичні заняття	самостійна робота	Усього
4.2.	Змістова складова «Я – клієнт банку» у курсі «Фінансова грамотність» (5–9 кл.). Абетка власної фінансової безпеки <i>Практична робота 3.</i> Методика розв'язування фінансових задач	2		2		4
4.3.	Методика вивчення тем змістової лінії «Я – споживач» у шкільній фінансовій освіті (5–9 клас) <i>Практична робота 5.</i> Створюємо пам'ятку споживача фінансових послуг	2		2		4
4.4.	Історії фінансового успіху. Змістова складова «Я – підприємець» у курсі «Фінансова грамотність» (5–9 кл.).			2		2
5.	Модуль V. Діагностико-аналітичний модуль		4	6		10
5.1.	Вхідне діагностування			2		2
5.2.	Захист творчих робіт		4			4
5.3.	Контрольне тестування			2		2
5.4.	Вихідне діагностування			2		2
6.	Самостійна робота				24	24
Усього		22	4	22	24	72

5. Зміст програми

Модуль I

ФІНАНСИ. ФІНАНСОВА СИСТЕМА І ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА

Кількість годин – 8.

Мета модуля: поглиблення знань із макроекономіки, усвідомлення сутності та ролі фінансів і фінансових послуг у політичному, економічному та соціальному житті.

Завдання модуля:

- поглиблення знань з окремих тем макроекономіки;
- усвідомлення ролі фінансових відносин у ринковій економіці, ролі держави у сфері фінансів;
- з'ясування значення знань щодо функціонування фінансової системи України для формування власної фінансової безпеки.

Зміст занять

1.1. Лекція (4 години). Фінанси як сукупність економічних відносин.

Фінанси. Їх виникнення і генезис. Сутність і відмінні ознаки фінансів. Функції фінансів. Значення фінансів для організації ефективних економічних відносин.

Фінансова система. Основні принципи функціонування фінансової системи. Особливості становлення і розвитку фінансової системи України. Структура фінансової системи країни.

1.2. Лекція (2 години). Державне регулювання фінансової сфери.

Звідки в держави беруться гроші. Державний бюджет. Як держава регулює грошовий обіг. Грошовий ринок.

1.3. Лекція (2 години). Сучасний ринок фінансових послуг: загальна структура і значення.

Фінансові послуги. Сучасний ринок фінансових послуг. Тенденції розвитку ринку фінансових послуг в умовах глобалізації.

Модуль II

ФІНАНSOVA OCBITA HACEJIEHHЯ ЯK ЧИHHИK EKOHOМIЧHOЇ CTAБIЛЬHOCTI

Кількість годин – 8.

Мета модуля: розвиток професійних компетенцій слухачів курсів підвищення кваліфікації щодо впровадження фінансової освіти в загальноосвітніх навчальних закладах.

Завдання модуля:

- поглиблення економічних знань учителів з окремих тем макроекономіки;
- систематизація знань щодо рівня фінансової грамотності населення в Україні та інших країнах світу;
- ознайомлення зі світовим досвідом підвищення фінансової обізнаності населення;
- змістовий і методичний огляд курсів економічного спрямування та курсу «Фінансова грамотність» щодо перспектив упровадження фінансової грамотності в загальноосвітніх навчальних закладах.

Зміст занять

2.1. Лекція (2 години). Макроекономічна нестабільність і державне регулювання.

Циклічність розвитку економічних процесів. Цикли ділової активності, їхні види. Фінансова теорія економічних циклів. Фінансові причини найглибших економічних криз XX і XXI століть.

Макроекономічна політика. Форми, методи та інструменти фінансового регулювання економіки. Грошово-кредитна політика держави.

2.2. Лекція (2 години). Фінансова грамотність як складова фінансової культури.

Фінансова грамотність: термінологічний словник.

Сучасний рівень фінансової грамотності населення України. Синдром «змушеного споживача». Аналіз соціологічних досліджень щодо рівня фінансової грамотності населення в Україні: портрет споживача фінансових послуг.

Фінансова поведінка населення в інших країнах світу: результати опитування. Світовий досвід підвищення фінансової обізнаності населення.

2.3. *Лекційно-практичне заняття (4 години).* «Фінансова грамотність» у системі шкільної економічної освіти.

Сучасний стан і проблеми шкільної економічної освіти.

Роль курсів за вибором економічного профілю у формуванні фінансової грамотності учнів.

Курс «Фінансова грамотність»: змістовий і методичний огляд; стан і перспективи впровадження.

Модуль III

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ

Кількість годин – 8.

Мета модуля: розвиток економічної культури вчителів та мотивації до подальшої економічної самоосвіти.

Завдання модуля:

- установа рівнів і параметрів характеристики економічної свідомості;
- вивчення психолого-педагогічних основ впровадження фінансової грамотності;
- з'ясування чинників, що впливають на економічну соціалізацію учнів.

Зміст занять

3.1. *Лекційно-практичне заняття (4 години).* Теоретико-методологічні засади економічної підготовки вчителя.

Економічна соціалізація особистості як процес засвоєння нею соціальних ролей в економіці. Економічні ролі особистості.

Економічна свідомість як результат відображення соціально-економічного та індивідуально-економічного буття. Рівні економічної свідомості: буденно-практичний і теоретичний. Параметри характеристики економічної свідомості: ставлення до праці, до різних форм власності, до характеру управління економічними відносинами.

Економічний світогляд як найвища форма розвитку економічної свідомості. Економічна наука як концептуальна основа економічної свідомості.

3.2. *Лекція (4 години).* Психолого-педагогічні засади впровадження фінансової грамотності.

Психологічні аспекти фінансової освіти учнів: психологічний аналіз феномену фінансової грамотності.

Психологічні чинники виховання фінансової культури дитини. Психологічні аспекти фінансової соціалізації дитини: кишенькові гроші; гроші як плата за навчання; гроші як відступні; гроші як плата за домашні справи. Роль сім'ї у фінансовому вихованні учнів початкової школи.

Педагогічні основи фінансової грамотності та виховання. Дослідження явища фінансової культури у педагогіці.

Модуль IV

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ КУРСУ «ФІНАНСОВА ГРАМОТНІСТЬ» В ОСНОВНІЙ ШКОЛІ

Кількість годин – 14.

Мета модуля: розвиток професійних компетенцій слухачів курсів підвищення кваліфікації щодо методики викладання курсу «Фінансова грамотність».

Завдання модуля:

- систематизація знань з курсу «Фінансова грамотність»;
- визначення ефективних методів і прийомів упровадження фінансової грамотності в початковій школі;
- створення методичних розробок і сценаріїв заходів із фінансової освіти і виховання;
- розвиток здатності слухачів до самонавчання, самооцінювання та самовдосконалення.

Зміст занять

4.1. Лекційно-практичне заняття (4 години). Фундаментальні економічні категорії в курсі «Фінансова грамотність».

Лекція (2 години) «Фундаментальні економічні категорії в курсі за вибором «Фінансова грамотність» (5–9 клас).

Практичні заняття (2 години).

Практична робота 1. Установлення наступності у викладанні курсу «Економіка» (рівень стандарту, 11 клас) і курсу «Фінансова грамотність» (5–9 кл.).

Практична робота 2. Від теми «Гроші в житті родини» (курс «Родинні фінанси», 5 клас) до теми «Грошові відносини в сучасному світі» (курс «Економіка і фінанси» (9 клас): методика вивчення економічної категорії «гроші».

4.2. Лекційно-практичне заняття (4 години). Змістова складова «Я – клієнт банку» у курсі «Фінансова грамотність». Абетка власної фінансової безпеки.

Лекція (2 години). Змістова складова «Я – клієнт банку» у курсі за вибором «Фінансова грамотність» (5–9 кл.).

Фінансові процеси та явища. Введення до власних фінансів. Змістова складова «Я – клієнт банку» у курсі «Фінансова грамотність» (5–9 кл.). Абетка власної фінансової безпеки.

Практична робота 3. Методика розв’язування фінансових задач (2 години).

4.3. Лекційно-практичне заняття (4 години). Методика вивчення тем змістової лінії «Я – споживач» у шкільній фінансовій освіті (5–9 клас).

Лекція (2 години). «Методика вивчення тем змістової лінії «Я – споживач» у шкільній фінансовій освіті (5–9 клас).

Види фінансових послуг. Особливості їх надання фінансово-кредитними установами. Споживач у світі фінансових послуг Роль страхування і захисту прав споживачів фінансових послуг.

Методика вивчення тем змістової лінії «Я – споживач» у шкільній фінансовій освіті (5–9 кл.).

Практична робота 5. Створюємо пам’ятку споживача фінансових послуг (2 години).

4.4. Практичне заняття (2 години). Історії фінансового успіху. Змістова складова «Я – підприємець» у курсі «Фінансова грамотність» (5–9 кл.).

Економічні ролі: найманий працівник, підприємець, інвестор. Історії фінансового успіху. Змістова складова «Я – підприємець» у курсі «Фінансова грамотність» (5–9 кл.).

Модуль V

ДІАГНОСТИКО-АНАЛІТИЧНИЙ МОДУЛЬ

Кількість годин – 10.

Мета модуля: виявлення освітніх потреб слухачів, діагностика набутих ними знань і вмінь за навчальними модулями спецкурсу; аналіз наявного досвіду в розв’язанні проблем формування фінансової культури і поведінки учнів.

Завдання модуля:

- установа рівня фінансової грамотності вчителів і формування мотиваційного компонента щодо її підвищення;
- систематизація знань зі спецкурсу «Фінансова грамотність» в основній школі;
- порівняння результатів вхідного і вихідного тестування;
- підбиття результатів навчальних досягнень слухачів.

Зміст занять

5.1. Вхідне діагностування (2 години).

Вхідне діагностування проводять на першому занятті цього модуля, воно передбачає встановлення рівня економічної та професійної підготовки вчителя, усвідомлення характеру власних прогалин у фінансових знаннях.

Тест на встановлення рівня фінансової обізнаності «Чи я є освіченим споживачем фінансових послуг?» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://finrep.kiev.ua/structure/finedu/tests_ua.php.

Тест на встановлення рівня знань з фінансової математики «Перевірте свої фінансові знання» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://finrep.kiev.ua/structure/finedu/tests_ua.php.

Тест на визначення рівня економічних знань і здатності до економічного аналізу (за когнітивно-професійною складовою готовності до формування економічної культури учнів).

5.2. Захист творчих робіт (4 години).

Форми творчих робіт:

- панорамний урок – своєрідний панорамний огляд системи уроків курсу «Фінансова грамотність», у якому беруть участь кілька педагогів, які взаємно доповнюють один одного, і визначають найбільш ефективні методи та прийоми роботи з учнями;
- методичний poradnik учителя – збірка методичних рекомендацій щодо впровадження курсу «Фінансова грамотність» в основній школі.

5.3. Контрольне тестування (2 години).

Контрольне тестування щодо визначення рівня теоретичної та методичної підготовки вчителя до впровадження курсу за вибором «Фінансова грамотність» в основній школі.

5.4. Вихідне діагностування (2 години).

Вихідне діагностування проводять на останньому занятті спецкурсу, воно передбачає встановлення рівня економічної та професійної підготовки вчителя до впровадження курсу «Фінансова грамотність», порівняння його результатів із вхідним діагностуванням.

Тест на встановлення рівня фінансової обізнаності «Чи я є освіченим споживачем фінансових послуг?» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://finrep.kiev.ua/structure/finedu/tests_ua.php.

Тест на встановлення рівня знань з фінансової математики «Перевірте свої фінансові знання» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://finrep.kiev.ua/structure/finedu/tests_ua.php.

Навчальні результати слухачів визначаються на основі: виконання практичних робіт, участі в семінарських заняттях, підсумкового тестового контролю, захисту індивідуальних творчих робіт.

VI. САМОСТІЙНА РОБОТА (24 години)

Мета: шляхом самоосвіти розширити знання з питань компетентнісного підходу до впровадження фінансової грамотності в навчальні заклади.

Завдання:

- опрацювати рекомендовані джерела інформації;
- виокремити питання, які потребують додаткової консультації;
- виконати рекомендовані практичні роботи і завдання, спрямовані на набуття вмінь і навичок компетентного розв'язання проблем щодо впровадження курсів за вибором предмета «Фінансова грамотність» в основній школі.

Пропонуємо орієнтовний розподіл годин самостійної роботи (табл. 1).

Таблиця 1

**Орієнтовний розподіл годин самостійної роботи
спецкурсу «Фінансова грамотність»**

Модуль I. Фінанси. Фінансова система і фінансова політика				Самостійна робота	
навчально-тематичний план	лекції	практ. заняття	усього годин	види самостійних робіт	годин
1.2. Державне регулювання фінансової сфери	2		2	Готуємо панорамний урок. Розробка конспекту уроку з теми «Грошові відносини в сучасному світі» (курс «Економіка і фінанси» (9 клас)	2
Модуль II. Фінансова освіта населення як чинник економічної стабільності				Самостійна робота	
2.2. Фінансова грамотність як складова фінансової культури	2		2	Готуємо панорамний урок. Група № 1. Розробка конспекту уроку з теми «Фінансова культура як основа забезпечення добробуту» (курс «Фінансова культура», 7 клас).	2

навчально-тематичний план	лекції	практ. заняття	усього годин	види самостійних робіт	годин
				Група № 2. Розробка конспекту уроку з теми «Що таке фінансова грамотність. Як добробут людини залежить від її фінансової поведінки» (курс «Прикладні фінанси», 8 клас).	
Модуль IV. Методика викладання курсів за вибором «Фінансова грамотність» в основній школі				Самостійна робота	
4.2. Змістова складова «Я – клієнт банку» у курсі «Фінансова грамотність». Абетка власної фінансової безпеки. <i>Практична робота 3.</i> Методика розв'язування фінансових задач.	2	2	4	Створення «Абетка власної фінансової безпеки». Сторінка «Як заощадити в побуті»	2
				<i>Практична робота 4.</i> Визначення виду сімейного бюджету за ступенем збалансованості.	2
				Методичний поради́ник учителя. Методика проведення уроків з курсу «Родинні фінанси» (5 кл.).	2
Методика вивчення тем змістової лінії «Я – споживач» у шкільній фінансовій освіті (5–9 кл.). <i>Практична робота 5.</i> Створюємо пам'ятку споживача.				Абетка власної фінансової безпеки. Сторінка «Банківські картки. Як правильно користуватися банківською картою». Сторінка «Правила безпеки під час здійснення електронних платежів». Методичний поради́ник учителя курсу «Фінансова грамотність» (основна школа). Методика проведення уроків з курсу «Фінансово грамотний споживач» (6 кл.)	4
				Готуємо панорамний урок в основній школі. Методика проведення уроків з курсу «Фінансова культура» (7 кл.). Методика проведення уроків з курсу «Прикладні фінанси» (8 кл.).	6

Закінчення табл. 1

Навчально-тематичний план	лекції	практ. заняття	усього годин	види самостійних робіт	годин
				Методика проведення уроків з курсу «Економіка і фінанси» (9 кл.). Розробка конспектів уроків (у малих групах або індивідуально)	
				Підготовка залікової творчої роботи	4
Усього годин самостійної роботи					24

II. Зміст лекційних занять спецкурсу «Фінансова грамотність» в основній школі

Модуль I ФІНАНСИ. ФІНАНСОВА СИСТЕМА І ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА

Тема 1. ФІНАНСИ ЯК СУКУПНІСТЬ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

План лекції

- 1.1. Фінанси. Їх виникнення і генезис.
- 1.2. Сутність і відмінні ознаки фінансів. Функції фінансів. Значення фінансів для організації ефективних економічних відносин.
- 1.3. Фінансова система. Основні принципи функціонування фінансової системи.
- 1.4. Особливості становлення і розвитку фінансової системи України. Структура фінансової системи країни.

Орієнтовний зміст лекції

1.1. ФІНАНСИ. ЇХ ВИНИКНЕННЯ І ГЕНЕЗИС

Фінанси – історична, економічна категорія. Термін «фінанси» виник у XIII столітті в торгових містах Італії. Він походить від латинського терміна «financia», що означав «платіж, дохід». Уперше зі значенням «грошовий платіж» він почав широко використовуватись у XIII–XV століттях в Італії, міста якої (Флоренція, Венеція, Генуя) були великими європейськими центрами торгівлі і банківської справи. Ці платежі були пов'язані з передачею частини доходу громадянина в розпорядження монарха, короля або іншого правителя для його утримання та інших витрат державного характеру. Такий стан зберігався майже до початку XVIII століття. Під фінансами розуміли державне публічне господарство або господарство будь-якого державного утворення нижчого рівня, таке, як земство, міська община тощо.

У той період у деяких країнах, наприклад Німеччині, слово «фінанси» мало негативне значення. Його пов'язували із здирництвом, хабарництвом, обманом, хитрістю тощо.

Уперше в сучасному значенні термін «фінанси» почав застосовуватися у XVIII столітті у Франції, де під фінансами розуміли сукупність коштів, необхідних для задоволення потреб держави і різних суспільних груп. У той період визначення поняття «фінанси» отримало подальший розвиток.

У XIX столітті спостерігається бурхливий економічний розвиток. Поглиблюється і саме розуміння фінансів як самостійної галузі знань, що охопила нові сфери їх функціонування. Формуються фінансові ринки, розвиваються фінансові інститути. Фінанси перетворюються на вагомий чинник політичного і економічного життя у країні.

Таким чином, термін набув міжнародного поширення і став уживатись як поняття, пов'язане із системою грошових відносин, утворенням грошових ресурсів, що мобілізуються державою для виконання економічних, соціальних і політичних функцій [7].

Найвищого розвитку фінанси досягли у XX столітті, коли функції держави набагато розширилися й удосконалилися, а товарно-грошові відносини зайняли головне місце в економічних системах. Фінанси перетворилися на універсальний і надзвичайно активний елемент економічного життя. У даний час значення фінансів в історії, суспільному житті – поза сумнівом: у них відбивається як політична доля держави, так і соціально-економічна ситуація в ній. Розвиток фінансів триває і в наш час.

Отже, головними передумовами виникнення і розвитку фінансів було виникнення товарно-грошових відносин, а також поява і розвиток різних видів державних утворень. Тому можна стверджувати, що фінанси – це продукт розвитку товарно-грошових відносин і держави. Фінанси можуть успішно функціонувати, активно сприяти економічному і соціальному прогресові тільки за активного втручання в ці процеси держави.

Оскільки виникнення фінансів пов'язане з розвитком товарно-грошових відносин, із посиленням ролі держави, розширенням її функцій, то причиною появи фінансів можна вважати потреби суб'єктів господарювання і держави у фінансових ресурсах, які забезпечують їхню діяльність [1].

1.2. СУТНІСТЬ І ВІДМІННІ ОЗНАКИ ФІНАНСІВ. ФУНКЦІЇ ФІНАНСІВ

Фінанси є однією з найважливіших економічних категорій, що відображає економічні відносини, які виникають у процесі створення і використання грошових коштів.

У всіх суспільно-економічних формаціях основою суспільних відносин є виробничі (економічні) відносини. Категорія фінансів характеризує сутність особливої форми виробничих відносин, пов'язаних із розподілом і перерозподілом частини вартості валового внутрішнього продукту і національного доходу. Вся сукупність виробничих відносин (в їх числі й фінансові) становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому формується юридична і політична надбудова.

Фінанси – це завжди грошові відносини, але не будь-які грошові відносини є фінансовими відносинами. Фінанси володіють такими ознаками, за якими їх безпомилково можна виділити з ряду інших можливих грошових відносин. Вони завжди опосередковані правовими актами, що регулюють грошові відносини. Нефінансові грошові відносини такими актами не регулюються. Суб'єкти таких відносин самі визначають пропорції обміну, його умови (при купівлі-продажу, запозиченні грошей тощо) [1].

У сучасних умовах фінанси охоплюють, з одного боку, державні фінанси, а з другого – фінанси фірм і місцевих органів влади.

Державні фінанси – це особлива форма економічних (грошових) відносин, пов'язана з розподілом і перерозподілом частини валового внутрішнього продукту. Їхній матеріальний зміст втілюється в державному і місцевому бюджетах, спеціальних фондах цільового призначення, фінансах фірм.

Фінанси фірм (підприємств) виражають грошові відносини, що виникають у процесі їхньої економічної діяльності і забезпечують процес виробництва й одержання прибутку (доходу). Вони матеріалізуються у формі грошового капіталу, а також різних грошових фондів.

На кожному підприємстві виробничі фонди у процесі кругообігу й обігу виступають у трьох формах: грошовій, продуктивній і товарній. Безперервний рух цих форм забезпечується за допомогою фінансів. На підприємстві утворюються кошти, за рахунок яких підприємство: відшкодовує витрати на виробництво продукції за рахунок своїх доходів; веде розрахунки з іншими підприємствами; частину своїх доходів виплачує в державний і місцеві бюджети; забезпечує грошовими коштами власні потреби для нормального функціонування тощо [7].

Однією з головних ознак фінансів є їхня грошова форма вираження і віддзеркалення фінансових відносин реальним рухом грошових коштів (готівковим або безготівковим). Проте рух грошових коштів сам по собі не розкриває сутності фінансів.

Реальний рух грошових коштів відбувається на другій і третій стадіях відтворювального процесу – у розподілі та обміні.

На другій стадії рух вартості у грошовій формі проходить відособлено від руху товарів і характеризується її відчуженням (переходом з рук одних власників у руки інших) або цільовим відособленням (у рамках одного власника) кожної частини вартості. На третій стадії розподілена вартість (у грошовій формі) обмінюється на товарну форму. Відчуження самої вартості тут не відбувається. Таким чином, на другій стадії відтворення має місце односторонній рух грошової форми вартості, а на третій – двосторонній рух вартості, одна з яких перебуває у грошовій формі, а друга – у товарній. Оскільки на третій стадії відтворювального процесу відбуваються постійно здійснювані обмінні операції, що не вимагають якого-небудь суспільного інструменту, то фінансам тут немає місця.

Областю виникнення і функціонування фінансів є друга стадія відтворювального процесу, на якій відбувається розподіл вартості валового внутрішнього продукту за цільовим призначенням і суб'єктами господарювання, кожен з яких повинен отримати свою частку валового внутрішнього продукту. Тому *другою, важливою ознакою фінансів* як економічної категорії є розподільний характер фінансових відносин. Проте і цієї ознаки недостатньо для повної характеристики сутності фінансів.

Різноманітність розподільних відносин приводить до того, що на другій стадії відтворювального процесу діють різні економічні категорії: фінанси, кредит, ціна, заробітна плата. Фінанси істотно відрізняються від інших категорій, що функціонують на стадії вартісного розподілу.

Розподіл і перерозподіл вартості за допомогою фінансів обов'язково супроводжується рухом грошових коштів, що приймають специфічну форму фінансових ресурсів. Вони формуються в суб'єктів господарювання і держави за рахунок різних видів грошових доходів, відрахувань і надходжень, а використовуються на розширене відтворення, матеріальне стимулювання працівників, задоволення соціальних та інших потреб суспільства.

Фінансові ресурси виступають матеріальними носіями фінансових відносин, що дозволяє виділити фінанси із загальної сукупності категорій, які беруть участь у вартісному розподілі. Це відбувається незалежно від суспільно-економічної формації, хоча форми і методи, за допомогою яких утворюються і використовуються фінансові ресурси, змінювалися залежно від зміни соціальної природи суспільства. Використання фінансових ресурсів здійснюється в основному через грошові фонди спеціального цільового призначення, хоча можлива і нефондова форма їх використання.

Розгляд фінансових ресурсів як матеріального носія фінансових відносин дозволяє виділити фінанси із загальної сукупності категорій, що беруть участь у вартісному розподілі. Жодна з них, окрім фінансів, не характеризується таким матеріальним носієм. Звідси *третьою важливою специфічною ознакою фінансів*, що відрізняє їх від інших розподільних

категорій, є те, що фінансові відносини завжди пов'язані з формуванням грошових доходів і фондів, що приймають форму фінансових ресурсів.

Дослідження економічної сутності фінансів, виділення специфічних ознак цієї категорії дозволяє дати їм таке визначення.

За А. Глущенко, фінансами є економічні відносини, пов'язані з формуванням і використанням централізованих і децентралізованих доходів і фондів грошових коштів, з метою виконання функцій і завдань держави та забезпечення розширеного відтворення [1].

За В. Тарасевичем, фінанси – це економічний інструмент, за допомогою якого здійснюється процес відтворення за рахунок формування і використання грошових фондів [7].

Відповідно, фінансові відносини – це така частина грошових відносин, що пов'язана з утворенням, розподілом і використанням фондів грошових коштів виробничого і невиробничого призначення.

Фінансові відносини не охоплюють руху тих грошових коштів, які пов'язані:

- з товарним і грошовим обігом у роздрібній торгівлі;
- оплатою транспортних, побутових, комунальних та інших послуг;
- процесами купівлі-продажу товарів і послуг між окремими людьми;
- актами дарування, спадкування тощо.

Фінансові відносини виявляються в таких конкретних *формах*, як доходи і витрати, платежі і відрахування, прямі і непрямі податки, акумуляція і виділення коштів, дотації, субсидії, субвенції тощо.

Структура фінансових відносин охоплює такі групи відносин:

- між державою і підприємствами;
- між суб'єктами господарської діяльності;
- між підприємствами і банківською системою;
- фінансові відносини всередині великих підприємств;
- між державою та організаціями культури, освіти, охорони здоров'я, фізичної культури і спорту тощо;
- між державою і населенням.

Останні виникають з приводу різних виплат (пенсії, допомога, стипендії), установлення пільг різним категоріям населення (субсидії, на оплату комунальних послуг, лікування тощо), податкових платежів, різних форм кредитування населенням держави через купівлю державних облігацій, лотерей тощо.

Сутність фінансів виявляється в їхніх функціях, під якими розуміють «роботу», виконувати фінансами. Питання про кількість і зміст функцій фінансів належить до дискусійних.

За В. Тарасевичем, економічна природа, сутність і призначення фінансів виявляються в таких *функціях*. *По-перше*, це забезпечення існування господарства та виконання державою власних соціально-економічних функцій.

По-друге, це розподільна і перерозподільна функції. Держава, концентруючи у своїх руках значну частину ВВП у грошовій формі, здійснює за допомогою фінансів її розподіл, перерозподіл між різними соціальними групами населення, сферами виробництва. Перерозподільні процеси в ринкових умовах відбуваються через податки на заробітну плату працівників і прибуток підприємств, а також через систему цін та інфляцію. У результаті формуються різні фонди грошових ресурсів – державного бюджету, місцевих бюджетів, фондів соціального страхування, спеціальних фондів, фондів підприємств і організацій різних форм власності та господарювання.

По-третє, це контрольна функція. Фінансовий контроль здійснюється за правильною відрахувань різних видів податків, визначенням податкової бази, за термінами отримання доходів, а також за ефективністю і цільовим призначенням фінансових витрат.

По-четверте, це стимулювальна функція. Це означає, що нормативи податків та інших платежів повинні бути такими, які б стимулювали розвиток виробництва та інновацій з метою випуску конкурентоспроможної продукції для задоволення суспільних потреб.

Багато економістів вважають, що фінанси виконують дві функції – розподільну і контрольну.

1.3. ФІНАНСОВА СИСТЕМА. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ

Фінансова система притаманна кожній державі незалежно від рівня її економічного розвитку. Вона є відображенням форм і методів конкретного використання фінансових важелів в економіці.

Національна **фінансова система** – це сукупність відособлених, але взаємопов'язаних сфер і ланок фінансових відносин, а також фінансових органів та інститутів, які здійснюють управління грошовими потоками у країні.

За *внутрішнім* устроєм фінансова система – це сукупність відносно відособлених взаємопов'язаних фінансових відносин, що відображають специфічні форми і методи розподілу і перерозподілу ВВП. Виділення складових елементів внутрішнього устрою фінансової системи здійснюється за ознакою каналів руху грошових потоків і місця концентрації фінансових ресурсів. Концентрація фінансових ресурсів здійснюється у відповідних грошових фондах, які можуть бути ознакою виділення окремих ланок фінансової системи.

Внутрішня структура фінансової системи відображає об'єктивну сукупність фінансових відносин. Вона складається зі сфер і ланок. Сфера характеризує узагальнену за певною ознакою сукупність фінансових відносин.

Якщо за *основу структуризації* фінансів узяти *суб'єктів фінансових відносин* – державу, юридичних і фізичних осіб, то у фінансовій системі можна виділити такі *складові*: державні фінанси, фінанси суб'єктів господарювання і фінанси домогосподарств (сімейні фінанси). Проте така структура фінансової системи є неповною, оскільки не включає міжнародні фінанси, що в умовах глобалізації економіки неприпустимо.

Якщо за *основу структуризації* взяти *фонди грошових коштів*, то відразу випадає певна частина фінансових відносин, що має канальний, а не фондочий характер (наприклад, фінанси підприємств, де процес формування грошових фондів не є обов'язковим).

Найдоцільніше в *основу структуризації* фінансів покласти рівень економічної системи, виділивши відповідні сфери фінансів:

- на рівні світового господарства – сфера міжнародних фінансів;
- рівні макроекономіки – сфера державних фінансів;
- рівні мікроекономіки – сфера фінансів суб'єктів господарювання;
- субмікрорівні – сфера фінансів домогосподарств;
- узагальнюваному рівні – обслуговуюча сфера – фінансовий ринок.

Кожна ланка фінансової системи відображає відособлену частину фінансових відносин. Виділення ланок здійснюється за ознакою наявності або відособленого фонду фінансових ресурсів, або специфічних форм і методів фінансових відносин.

Сфера міжнародних фінансів відображає фінансові відносини і централізацію ресурсів на світовому рівні. Міжнародні фінансові відносини опосередковуються через міжнародні розрахунки, здійснювані на базі встановлення валютного курсу і функціонування валютного ринку, який формує специфічну ланку міжнародних фінансів.

Сфера державних фінансів характеризує фінансову діяльність держави і поділяється на такі ланки: державний і місцеві бюджети, державний кредит, державні цільові фонди, фінанси державних підприємств.

Сфера фінансів суб'єктів господарювання відображає рух грошових потоків підприємств. Вони мають загальні принципи організації і методи здійснення фінансової діяльності, тому цю сферу не поділяють на окремі ланки.

У соціально орієнтованій ринковій економіці, шляхом розвитку якої йде Україна, однією з важливих сфер фінансової системи держави є фінанси домогосподарств, що відображають рівень життя і фінансового забезпечення населення. Стан розвитку та організації фінансів домогосподарств вказує на ефективність функціонування фінансової системи в цілому.

Внутрішня структура є основою для виділення органів управління фінансовою системою. Загальне керівництво фінансовою діяльністю в будь-якій країні здійснюють органи державної влади та управління.

1.4. ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ. СТРУКТУРА ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ КРАЇНИ

Національна фінансова система – це сукупність відособлених, але взаємопов'язаних сфер і ланок фінансових відносин, а також фінансових органів та інститутів, які здійснюють управління грошовими потоками у країні.

Організаційну структуру фінансової системи України відображено в *табл. 2*.

Таблиця 2

Організаційна структура фінансової системи України

Органи управління	Фінансові інститути
Міністерство фінансів України Державна податкова служба Контрольно-ревізійна служба Державне казначейство Рахункова палата Аудиторська палата Державна комісія з цінних паперів і фондового ринку Пенсійний фонд Фонди державного соціального страхування Українська державна інноваційна компанія Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України та інші	Національний банк України Комерційні банки Страхові компанії Небанківські кредитні установи (ломбарди, кредитні союзи) Міжбанківська валютна біржа Фондові біржі Фінансові посередники на ринку цінних паперів

Сфери і ланки фінансової системи мають відповідне призначення і специфічні ознаки.

Міжнародні фінанси відображають відносини, що складаються на рівні світового господарства, і характеризують діяльність на цьому рівні як національних суб'єктів господарювання і держави, так і міжнародних організацій і фінансових інститутів. Міжнародні фінансові відносини пов'язані з рухом вартості між окремими країнами.

Система міжнародних розрахунків базується на валютному регулюванні, основою якого є встановлення курсу валют.

Фінанси міжнародних організацій характеризують формування і використання доходів цих організацій. Міжнародні економічні організації взаємодіють з урядами окремих країн із питань формування власного бюджету або інших фондів. Отримані кошти використовуються на фінансування централізованих заходів, проектів і програм цих організацій, на утримання їхнього апарату і на фінансову допомогу окремим країнам. Найбільш відомою серед таких організацій є Організація Об'єднаних Націй (ООН).

Міжнародні фінансові інститути є своєрідною надбудовою над сукупністю національних фінансових систем. Вони можуть мати взаємини як з урядами, так і зі суб'єктами господарювання окремих країн.

До складу міжнародних фінансових інститутів входять:

- Міжнародний валютний фонд;
- Група Світового банку;
- Європейський банк реконструкції і розвитку;
- Африканський банк розвитку;
- Азійський банк розвитку;
- Міжамериканський банк розвитку.

Державні фінанси відображають суспільну централізацію доходів і підприємницьку діяльність держави. Це основна сфера перерозподілу ВВП. Вона надзвичайно важлива для розвитку держави і вимагає встановлення збалансованості інтересів усіх суб'єктів фінансових відносин у країні. Це означає, що рівень централізації повинен забезпечувати державу достатніми засобами, але при цьому не підривати фінансову базу суб'єктів господарювання і впливати на пропорції соціально-економічного розвитку.

Державні фінанси включають централізовані ланки – бюджет держави, державні цільові фонди і державний кредит, а також децентралізовані – фінанси суб'єктів господарювання державного сектору.

Фінансові відносини у сфері централізованих фінансів мають фондочий характер і поділяються на два напрями: мобілізація коштів державою і їх використання. При цьому мобілізація коштів здійснюється за допомогою законодавчо встановлених податків, платежів, відрахувань, внесків і зборів, що надходять до бюджетів і фондів цільового призначення.

Використання коштів здійснюється у формі інвестицій, дотацій і субсидій, кредитів, кошторисного фінансування, державних пенсій тощо. Усі взаємини з бюджетами і фондами цільового призначення регулюються законодавством.

Бюджет держави – це основний фонд її грошових коштів і основна ланка державних фінансів. Його призначення – фінансове забезпечення виконання державою її функцій: управління суспільством, оборони країни, економічної, соціальної та інших. Через бюджет здійснюється регулювання діяльності всіх сфер і ланок фінансової системи.

Державні цільові фонди є способом централізації коштів для вирішення конкретних завдань і розв'язання проблем. Їхньою головною ознакою є чітке визначення джерел формування і напрямів використання.

Державний кредит відображає відносини, в яких держава виступає позичальником або кредитором, а також гарантом за позиками юридичних осіб даної країни. Кредиторами можуть бути юридичні і фізичні особи даної та інших країн, уряди інших країн, міжнародні організації і міжнародні фінансові інститути. Мобілізовані державою кошти спрямовуються на покриття бюджетного дефіциту або до окремого фонду, призначеного для інвестицій при випуску цільових позик.

Фінанси державного сектору економіки включають ті самі відносини, що й фінанси будь-якого суб'єкта господарювання, оскільки характер і напрями господарської і фінансової діяльності не залежать від форми власності. Проте фінансові ресурси і отримані доходи цих підприємств належать державі, а їхня фінансова діяльність регламентується державою як на підставі законів, так і у формі державного управління.

Фінанси суб'єктів господарювання призначені для забезпечення діяльності підприємств. Вони є основою всієї фінансової системи, оскільки саме тут створюється ВВП, що є об'єктом фінансових відносин. Обмінно-розподільні відносини, що характеризують фінанси підприємств, підрозділяються на дві групи – внутрішні і зовнішні.

Внутрішні відносини характеризують грошові потоки на підприємстві і відображають процеси формування, розподілу і перерозподілу його доходів. Зовнішні відносини характеризують зв'язки з іншими суб'єктами господарювання, а також зі сферами і ланками фінансової системи.

Фінанси домогосподарств відображають ефективність функціонування фінансової системи держави в цілому тому, що саме вони показують рівень життя населення у країні. В Україні фінанси домогосподарств ще не мають належним чином організованих та юридично забезпечених засад функціонування.

Основним джерелом формування доходів населення в Україні є заробітна плата працюючих членів сім'ї, яка становить близько 40% доходів домогосподарств. Велике значення у бюджетах сімей усе ще відіграють натуральні надходження від особистого підсобного господарства. Водночас не виконують належної ролі ринкові складові – доходи від підприємницької діяльності та від операцій із цінними паперами і нерухомістю.

Переважну частину витрат домогосподарств в Україні становлять витрати на харчування, одяг і речі повсякденного вжитку, на оплату комунальних послуг. Така структура витрат бюджетів сімей свідчить про низький рівень життя населення. Обмеженість фінансових ресурсів домогосподарств не дає можливості реалізувати соціально-культурні потреби кожної людини, одержати якісне медичне обслуговування тощо.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Розкрити значення сутності фінансів.
2. Назвати функції фінансів. Розкрити їх місце в сучасному житті.
3. Дати визначення поняттям «фінанси» і «фінансові відносини».
4. Розкрити сутність і механізм дії розподільної функції фінансів.
5. Показати сутність і значення контрольної функції фінансів.
6. Розкрити специфічні ознаки фінансів.
7. Яким чином фінанси впливають на суспільне виробництво?
8. Представити особливості становлення і розвитку фінансової системи України.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Скласти термінологічний словник з теми «Фінанси як сукупність економічних відносин».
2. Скласти схему «Фінансова система України».
3. Розробити конспект уроку з теми «Відомі фінансові установи світу» (курс «Економіка і фінанси», 9 кл.).
4. Визначити алгоритм проведення дослідження «Топ-10 фінансових установ світу» (курс «Економіка і фінанси», 9 кл.).

Тема 2.

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ФІНАНСОВОЇ СФЕРИ

План лекції

2.1. Державний бюджет. Звідки в держави беруться гроші.

2.2. Як держава регулює грошовий обіг.

2.3. Грошовий ринок.

Орієнтовний зміст

2.1. ДЕРЖАВНИЙ БЮДЖЕТ. ЗВІДКИ В ДЕРЖАВИ БЕРУТЬСЯ ГРОШІ

Державний бюджет – провідна ланка фінансової системи і основна фінансова категорія. Фінансові відносини, що складаються в держави з юридичними і фізичними особами, називаються бюджетними. Специфіка цих відносин, як частини фінансових, полягає в тому, що вони, по-перше, виникають у розподільному процесі, неодмінним учасником якого є держава (в особі відповідних органів влади), і, по-друге, пов'язані з формуванням і використанням централізованого фонду грошових коштів, призначеного для задоволення загальнодержавних потреб.

Бюджетні відносини характеризуються великим різноманіттям, оскільки опосередковують різні напрями розподільного процесу (між секторами економіки, сферами суспільної діяльності, галузями економіки, територіями країни) і охоплюють усі рівні господарювання.

Бюджетним відносинам властивий об'єктивний характер. Він обумовлений тим, що в руках держави щорічно повинна концентруватися певна частка ВВП, потрібна для задоволення соціально-культурних потреб громадян, вирішення оборонних завдань, покриття загальних витрат державного управління.

У процесі функціонування бюджетні відносини отримують відповідне їм матеріально-речове втілення; вони матеріалізуються в бюджетному фонді країни, що має складну організаційну структуру. Конкретна величина бюджетного фонду, що відображає ступінь централізації фінансових ресурсів у руках держави, залежить від низки чинників: рівня розвитку економіки; методів господарювання на підприємствах, в організаціях, установах; вирішуваних суспільством економічних і соціальних завдань.

Сукупність бюджетних відносин із формування і використання бюджетного фонду країни становить поняття державного бюджету.

Державний бюджет – це сукупність грошових відносин, що складаються в держави з юридичними і фізичними особами з приводу перерозподілу ВВП і національного багатства у зв'язку з формуванням і використанням основного централізованого фонду грошових коштів, призначеного для забезпечення виконання державою її функцій.

Будучи економічною формою існування реальних, об'єктивно обумовлених розподільних відносин, виконуючи специфічне суспільне призначення із задоволення потреб суспільства і його державно-територіальних структур, бюджет може розглядатись як самостійна економічна категорія. Ця категорія, будучи частиною фінансів, характеризується тими ж рисами, що властиві фінансам у цілому, але одночасно має особливості, що відрізняють її від інших сфер і ланок фінансових відносин.

До таких особливостей державного бюджету належать:

- державний бюджет є особливою економічною формою перерозподільних відносин, пов'язаних із відособленням частини ВВП у руках держави і її використанням з метою задоволення потреб усього суспільства та окремих його державно-територіальних формувань;
- за допомогою бюджету відбувається перерозподіл ВВП і національного багатства між галузями економіки, територіями країни, сферами суспільної діяльності;
- пропорції бюджетного перерозподілу вартості визначаються потребами розширеного відтворення в цілому і завданнями, що стоять перед суспільством на кожному історичному етапі його розвитку;
- область бюджетного розподілу займає центральне місце у складі державних фінансів, що обумовлене ключовим становищем бюджету в порівнянні з іншими ланками.

Державний бюджет з позицій економічної сутності може розглядатись як самостійна економічна категорія, а з позицій законодавчого встановлення фінансової бази держави – як її фінансовий план.

Сутність державного бюджету як економічної категорії реалізується через розподільну і контрольну функції.

Завдяки розподільній функції відбувається концентрація грошових коштів у руках держави і їх використання з метою задоволення загальнодержавних потреб; контрольна функція дає змогу дізнатися, наскільки своєчасно і повно фінансові ресурси надходять у розпорядження держави, як фактично складаються пропорції в розподілі бюджетних коштів, чи ефективно вони використовуються.

Доходи державного бюджету – частина централізованих фінансових ресурсів держави, потрібних для виконання її функцій; фінансова база діяльності держави.

Доходи державного бюджету виражають економічні відносини, що виникають у процесі формування основного загальнодержавного фонду грошових коштів.

Формою прояву цих відносин виступають різні види платежів юридичних і фізичних осіб до бюджету. Склад доходів державного бюджету визначається Бюджетним кодексом України і законами про державний бюджет на відповідний бюджетний рік. Доходи державного бюджету (та інших бюджетів, що входять у бюджетну систему України) класифікуються за такими розділами:

- 1) податкові надходження;
- 2) неподаткові надходження;
- 3) доходи від операцій із капіталом;
- 4) трансферти.

Податковими надходженнями визнаються передбачені податковими законами України загальнодержавні і місцеві податки, збори й інші обов'язкові платежі.

Основним нормативним документом, який регулює податкові відносини в нашій державі, є Податковий кодекс України. У ньому визначено перелік податків і зборів, які діють в Україні, а також розміри податкових ставок і терміни сплати податків.

Відповідно до Податкового кодексу в Україні стягуються **загальнодержавні та місцеві податки і збори**.

Загальнодержавні податки і збори встановлюються Верховною Радою України і стягуються в обов'язковому порядку на всій території України незалежно від того, до якого бюджету вони зараховуються – державного чи місцевих. До основних *загальнодержавних податків і зборів* відносять податок на прибуток підприємств, акцизний податок, податок на доходи фізичних осіб, податок на додану вартість, збір за першу реєстрацію транспортного засобу, плату за землю, мито, екологічний податок та інші.

Основні місцеві податки і збори:

- *податок на нерухомість* – сплачується із житлової площі об'єкта житлової нерухомості, що перебуває у приватній власності фізичних осіб;
- *єдиний податок* – сплачують малі підприємства і фізичні особи – підприємці, які мають невисокі прибутки;
- *збір за місця для паркування транспортних засобів* – визначається і встановлюється місцевими радами;
- *туристичний збір* – сплачується за тимчасове перебування на території міста або селища, де за рішенням місцевої ради встановлено туристичний збір (зазвичай, регіони з розвинутою курортно-рекреаційною інфраструктурою, які відвідує велика кількість туристів).

Механізм і порядок сплати місцевих податків і зборів встановлюється органами місцевого самоврядування (сільськими, селищними, міськими радами) з урахуванням граничних розмірів і ставок, закріплених у Податковому кодексі України.

Також слід згадати, що контроль за правильністю і своєчасністю сплати податків в Україні покладено на Державну податкову службу України, прикордонні й митні органи та Пенсійний фонд України.

Неподаткові надходження:

- доходи від власності і підприємницької діяльності;
- адміністративні збори і платежі, доходи від некомерційного і побічного продажу;
- надходження від штрафів і фінансових санкцій;
- інші неподаткові надходження.

Трансферти – це кошти, отримані від інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інших держав або міжнародних організацій на безвідплатній і неповоротній основі.

Починаючи з 2000 року, державний бюджет України поділяють на дві складові частини: загальний фонд і спеціальний фонд, що повинне забезпечити прозору і реальну систему оцінки всіх джерел доходів і визначити пріоритети їх використання.

Податкові надходження є вагомою складовою частиною доходів Державного бюджету України.

Неподаткові надходження державного бюджету складаються з надходжень від власності і підприємницької діяльності установ та організацій державної форми власності і включають:

- надходження від приватизації державного майна;
- перевищення валових доходів над витратами НБУ;
- рентну плату за нафту і природний газ, який видобувають в Україні;
- дивіденди, нараховані на частку майна, що перебуває в державній власності;
- надходження від грошово-речових лотерей.

До неподаткових надходжень відносять також адміністративні збори і платежі, доходи від некомерційного і побічного продажу, зокрема:

- плата за надання послуг службою дозвільної системи органів внутрішніх справ;
- плата за оренду цілісних майнових комплексів та іншого майна;
- державне мито, у частині, яка згідно із законодавством зараховується до державного бюджету;
- єдиний збір, що стягується в пунктах пропуску через державний кордон України.

Неподатковими також вважаються надходження від штрафів і фінансових санкцій, до яких відносять:

- суми, стягнуті з винних осіб за збиток, нанесений підприємству, установі, організації;
- адміністративні штрафи й інші грошові стягнення, окрім адміністративних штрафів, які накладаються виконавськими органами відповідних рад, районними державними адміністраціями;
- надходження штрафних санкцій за порушення правил пожежної безпеки тощо.

До інших неподаткових надходжень належать:

- надходження коштів від реалізації конфіскованого майна за матеріалами митних, правоохоронних й інших органів;
- надходження сум кредиторської і депонентської заборгованості підприємств, установ і організацій, щодо яких закінчився термін позовної давності;
- надходження коштів від реалізації надлишків озброєння, військової і спеціальної техніки, іншого майна Збройних сил України й інших військових формувань;
- відрахування від плати за транзит через територію України природного газу, нафти, аміаку;
- інші надходження.

Доходи від операцій із капіталом включають:

- надходження від продажу землі і нематеріальних активів;
- надходження коштів від Державного фонду дорогоцінних металів і коштовних каменів;
- надходження від реалізації матеріальних цінностей державного резерву;
- інші надходження, визначені законодавством.

Офіційні трансферти – це кошти, які надходять до державного бюджету від інших органів державної влади, інших місцевих бюджетів, а також від міжнародних організацій і урядів зарубіжних держав, наданих на безоплатній і безповоротній основі.

2.2. ЯК ДЕРЖАВА РЕГУЛЮЄ ГРОШОВИЙ ОБІГ

Грошова система – це встановлена державою форма організації грошового обігу та емісії національних грошових знаків, що врегульована законодавством. Грошовий обіг – це рух грошей у процесі виробництва, розподілу й обміну суспільного продукту і перерозподілу національного доходу.

Держава планує й законодавчо регулює грошовий обіг, закріплюючи основні умови грошового обігу на території країни:

- найменування національної грошової одиниці;
- види грошових знаків, порядок їх випуску в обіг і вилучення з обігу;
- установлення меж використання готівки і проведення безготівкових розрахунків;
- порядок здійснення контролю за дотриманням правил зберігання, витрачання й обігу коштів.

Відповідно до статті 92 Конституції України виключно законами України встановлюються засади створення і функціонування грошового ринку, статус національної валюти, а також статус іноземних валют на території України.

Положеннями статті 99 Конституції закріплено, що грошовою одиницею України є гривня. Гривня (банкноти і монети) як національна валюта є єдиним законним платіжним засобом на території України, приймається всіма фізичними і юридичними особами без будь-яких обмежень на всій території України за всіма видами платежів, а також для зарахування на рахунки, вклади, акредитиви і для переказів.

Забезпечення стабільності гривні є головною функцією Національного банку України. Національний банк підтримує економічну політику Кабінету Міністрів України, якщо вона не суперечить забезпеченню стабільності грошової одиниці України.

На виконання основної функції, згідно із статтею 7 Закону України «Про Національний банк України», Національний банк відповідно до розроблених Радою Національного банку України основних засад грошово-кредитної політики визначає і проводить грошово-кредитну політику – комплекс заходів у сфері грошового обігу та кредиту, спрямованих на регулювання економічного зростання, стримування інфляції та забезпечення стабільності грошової одиниці України, забезпечення зайнятості населення і вирівнювання платіжного балансу.

Основні засади грошово-кредитної політики є комплексом тих змінних індикаторів фінансової сфери, що дають можливість Національному банку України з допомогою інструментів (засобів і методів) грошово-кредитної політики здійснювати регулювання грошового обігу та кредитування економіки з метою забезпечення стабільності грошової одиниці України як монетарної передумови для економічного зростання й підтримки високого рівня зайнятості населення.

Основні засади грошово-кредитної політики ґрунтуються на основних критеріях і макроекономічних показниках загальнодержавної програми економічного розвитку та основних параметрах економічного й соціального розвитку України на відповідний період, що включають прогнозовані показники обсягу валового внутрішнього продукту, рівня інфляції, розміру дефіциту державного бюджету і джерел його покриття, платіжного та торговельного балансів, затверджених Кабінетом Міністрів України.

Щорічно Національний банк інформує Верховну Раду України про напрями грошово-кредитної політики, розробленої Національним банком на наступний рік і на більш тривалий період.

Законом України «Про Національний банк України» (стаття 25) передбачено, що основними економічними засобами і методами грошово-кредитної політики є регулювання обсягу грошової маси через:

- визначення і регулювання норм обов'язкових резервів для комерційних банків;
- процентну політику;
- рефінансування комерційних банків;
- управління золотовалютними резервами;
- операції з цінними паперами (крім цінних паперів, що підтверджують корпоративні права), у тому числі з казначейськими зобов'язаннями, на відкритому ринку;
- регулювання імпорту та експорту капіталу;
- емісію власних боргових зобов'язань та операції з ними.

Грошовий обіг здійснюється через обіг готівки і шляхом безготівкових розрахунків [5].

2.3. ГРОШОВИЙ РИНОК

Фінансовий ринок є важливою складовою частиною фінансової та економічної систем. Він є своєрідною надбудовою, через яку координується діяльність усієї фінансової системи і здійснюється рух фінансових ресурсів. Суть відносин у сфері фінансового ринку полягає в купівлі-продажу фінансових ресурсів. Їхньою ціною є плата за користування ресурсами, перш за все у формі відсотка.

Фінансовий ринок поділяють на дві ланки: ринок грошей і ринок капіталів. Ринок грошей – це сфера, де їх можна купити. Його функціонування забезпечується, перш за все, кредитною системою – сукупністю кредитних установ, що здійснюють концентрацію тимчасово вільних грошових коштів і їх надання у кредит. Кредитна система складається з двох частин: банківської системи і небанківських кредитних установ (кредитні союзи, ломбарди, каси взаємодопомоги та ін.).

Ринок капіталів – це сфера торгівлі не тільки грошима, а й правом власності. Інструментом ринку капіталів є спеціальні цінні папери – акції. Крім того, до ринку капіталів відносять середньо- і довгострокові кредитні зобов'язання. Акції та інші цінні папери, що не дають права власності, зокрема ті, які випускає держава, формують ринок цінних паперів. З його допомогою здійснюється швидкий і ефективний перерозподіл ресурсів між окремими суб'єктами господарювання [1].

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвати основні ланки фінансової системи України.
2. Пояснити, як формується державний бюджет.
3. Пояснити, чим в економічній теорії відрізняються три головні підходи до проблеми бюджетного дефіциту.
4. Назвати причини бюджетного дефіциту.
5. Визначити особливості грошового ринку України.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Скласти конспект теми у формі переліку питань, відповіді на які висвітлюватимуть її зміст (кількість питань – не менше ніж 10).
2. Визначити перелік тем для економічних есе зазначеної тематики.
3. **Готуємо панорамний урок.** Розробка конспекту уроку з теми «Грошові відносини в сучасному світі» (курс «Економіка і фінанси», 9 клас).

Тема 3.

СУЧАСНИЙ РИНОК ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ: ЗАГАЛЬНА СТРУКТУРА І ЗНАЧЕННЯ

План лекції

3.1. Фінансові послуги. Сучасний ринок фінансових послуг.

3.2. Тенденції розвитку ринку фінансових послуг в умовах глобалізації.

Орієнтовний зміст

3.1. ФІНАНСОВІ ПОСЛУГИ.

СУЧАСНИЙ РИНОК ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ

Фінансові послуги – це сукупність різноманітних форм мобілізації й використання фондів фінансових ресурсів для фінансового забезпечення процесу виробництва, виконання робіт і надання послуг, які здійснюються, зазвичай, на платній основі та мають відмінні риси свого функціонування. Фінансові послуги надають фізичним і юридичним особам відповідно до чинного законодавства під контролем держави або інших, визначених законодавством органів.

За своїм економічним змістом фінансові послуги – це, здебільшого, специфічні методи прискорення обігу капіталу, своєчасне його залучення в ті сфери діяльності, де в ньому є найбільша потреба, переміщення фінансових ресурсів із вільного обігу в інвестиції, а загалом – досягнення ефективнішого їх використання.

Наявність фінансових послуг зумовлена кругообігом фінансових ресурсів у процесі функціонування економічної системи, вони раціонально доповнюють мобілізацію й використання фінансових ресурсів в інших підсистемах фінансової системи держави. Надання фінансових послуг стримує інфляційні процеси в державі, сприяє стабілізації її фінансового становища, впливає на рівень матеріального добробуту населення.

Фінансові послуги за своєю структурою дуже різні, вони можуть мати риси кредитних операцій, операцій оренди і страхування, проте всім їм притаманні риси створення й використання фондів фінансових ресурсів для здійснення економічної діяльності.

Об'єктом фінансових послуг є грошові кошти і цінні папери, страхові поліси і пенсійні сертифікати, інші фінансові інструменти і послуги. Суб'єктом фінансових послуг виступають учасники фінансового ринку, що надають або споживають фінансові послуги.

Виходячи з цього фінансові послуги доцільно розглядати як специфічну систему економічних відносин, в основу класифікації яких слід покласти економічні критерії. Фінансові послуги, крім функціонально-секторальних ознак, можна класифікувати й за іншими критеріями, серед яких можуть бути:

- економічний зміст послуги (депозит, кредит, гарантія тощо);
- терміни надання (одноразова, періодична, постійна тощо);
- тип активів (гроші, цінні папери, інші фінансові інструменти);
- рівень прибутковості та доходності;
- спосіб формування й розміщення ресурсів (активні, пасивні операції);
- клієнтська база (державні органи, корпорації, малі підприємства, фізичні особи, нефінансові корпорації тощо);
- форма розрахунків;
- спрямованість ресурсів.

До найхарактерніших видів фінансових послуг належить лізинг. Це вид діяльності, яка спрямована на залучення й розміщення фінансових ресурсів на основі передання в користування майна за плату [6].

Економічний простір, на якому здійснюються операції з купівлі-продажу фінансових послуг, має ознаки ринку, оскільки фінансові послуги за економічною суттю є ринковими послугами, тобто послугами, які мають відповідний попит, надаються в умовах конкуренції для задоволення певних потреб клієнтів і за певну плату, що забезпечує продавцям покриття витрат і отримання прибутку.

Характерною особливістю сучасного ринку фінансових послуг є взаємопроникнення діяльності фінансових посередників і водночас поступове стирання відмінностей між способами фінансового обслуговування клієнтів у його різних секторах. Ринок фінансових послуг нині перебуває на етапі бурхливого розвитку і суттєво виходить за межі фінансової сфери (концепція «фінансового супермаркету»).

3.2. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ РИНКУ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

На сучасному етапі розвиток ринку фінансових послуг характеризується глобалізаційними та інтеграційними процесами. Фінансова глобалізація є одним із процесів глобалізації, який розуміють як вільний та ефективний рух капіталів між країнами і регіонами, функціонування глобального ринку, формування системи наднаціонального регулювання міжнародних фінансів, реалізацію глобальних фінансових стратегій ТНК і транснаціональних банків.

На початку XXI століття стрімкий розвиток сегментів вітчизняного фінансового ринку та економічне зростання перетворили його на один із найпривабливіших у Східній Європі секторів міжнародних фінансів. Із приходом в Україну потужного міжнародного фінансового капіталу, передусім у банківський і страховий сектори, на фондовий ринок, на вітчизняному фінансовому ринку активізувалися та інтенсифікувалися процеси інтеграції й конвергенції.

Починаючи з 2006 року в Україні з'явилося понад десятка іноземних фінансових груп, які інвестували у вітчизняні банки понад 10 млрд дол. США. Станом на 1 січня 2013 року відносна частка активів міжнародних конгломератів у активах банків України сягала 16,98%, а у ВВП – 18,07%, що свідчить про їхню потужність як банківських посередників на фінансовому ринку України. У 2006–2013 рр. кількість банків з іноземним капіталом зросла з 35 до 53 (у т. ч. 17 банків зі 100-процентним іноземним капіталом); 2013 року їх кількість уже становила 51, а банків із 100-ним іноземним капіталом нараховувалося 18 [3].

В Україні ринкові процеси відбуваються на фоні гострого браку інвестиційних ресурсів, потрібних для розвитку економіки. Питання гарантування прав і визначення законодавчих рамок інвестиційної діяльності повинно бути однією з пріоритетних функцій держави і суспільства. При визначенні внутрішнього інвестиційного потенціалу і засобів його використання завданням державного регулювання фінансового ринку в будь-якій країні є не стільки впорядкування діяльності позичальників капіталу й фінансових посередників, забезпечення стабільного розвитку та функціонування фінансового ринку в цілому, скільки детермінація кола і пошук шляхів розв'язання проблем інвесторів, захист інвесторів, перш за все дрібних і найменш захищених [1].

Фінансова глобалізація підвищує чутливість економік країн, що розвиваються, до дії зовнішніх шоків. У таких умовах ризики фінансової інтеграції тісно пов'язані з можливістю

поширення фінансових криз на інші країни. Однак потоки міжнародного капіталу, особливо потоки непостійних короткострокових інвестицій, посилюють певну небезпеку щодо країн, які розвиваються. Це змушує виробляти політику і створювати інститути, які б допомогли досягнути рівноваги, щоб мобільність капіталу приносила вигоди країнам, що розвиваються, а не підживляла їхню економіку.

Україна поступово інтегрується до міжнародних фінансових ринків і наслідки глобалізаційних процесів стають дедалі відчутнішими для української фінансової системи та ринку фінансових послуг зокрема. Позитивний чи негативний вектор змін від глобалізації залежить від рівня розвитку національної економічної системи та ринку фінансових послуг держави. Що стабільніша фінансова система країни та ефективніший фінансовий ринок, то більше позитивних результатів країна може одержати від процесу глобалізації.

У стратегічній перспективі Україна має повністю інтегруватися до глобальної фінансової системи і стати її повноправним учасником, але це створює нові умови функціонування внутрішнього фінансового ринку, нові правила поведінки українського бізнесу, нові принципи державного управління тощо. У таких умовах потрібна розгорнута, цільова підготовка України, її фінансової системи, а також окремих учасників ринків фінансових послуг до глобальних правил функціонування. Н. Стукало зауважує, що це має відбуватися з урахуванням національних інтересів та інтересів українського бізнесу в цілому, без загрози економічній та фінансовій безпеці держави [2].

Кількісне зростання та якісне ускладнення фінансового ринку зумовлює об'єктивну потребу в розвитку функцій саморегулювання, що означає, з одного боку, посилення ролі та участі операторів ринку в його подальшій розбудові, а з другого – необхідність підвищення ефективності взаємодії саморегулятивної організації і державних регуляторних органів влади. Отже, для повноцінної участі у глобальному процесі формування світової фінансової системи на рівноправних умовах національному ринку фінансових послуг доцільне:

- удосконалення правової бази для усунення асиметричного розвитку серед представників фінансового посередництва;
- сприяння регіональній збалансованості ринку фінансових послуг;
- упровадження нових технологій, розроблення і диверсифікація послуг, які надаватимуть клієнтам;
- створення умов для інтеграції банківської системи у світовий фінансовий простір шляхом адаптації вимог ринків фінансово-банківських послуг;
- поліпшення якості та надійності корпоративного управління і керівництва на ринку фінансових послуг.

В умовах глобалізації Україна має обрати свій шлях інтеграції, не забуваючи про свої національні інтереси. Це можливо тільки за потужної ефективної національної економіки. Без стабільної та ефективної національної фінансової системи повноцінна інтеграція в систему світового фінансового ринку неможлива.

Проте вітчизняному ринку фінансових послуг властива значна кількість проблем і протиріч. Серед них: відсутня системна законодавча база, низька інформаційна прозорість ринку фінансових послуг, яка зумовила монополізм банківської системи, недостатня капіталізація, переважає спекулятивний капітал, що стримує розвиток інвестиційного процесу, суперечливий характер впливу фінансової глобалізації тощо [6].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДО ПУНКТУ 3.2

1. Болдова А. А. Ринок фінансових послуг України: глобалізаційний аспект / А. А. Болдова, В. Ю. Мойко // Збірник наукових праць Національного університету Державної податкової служби України. – 2012. – № 1. – С. 72–78.

2. Стукало Н. В. Становлення концепції розвитку національної фінансової системи України в умовах глобалізації / Н. В. Стукало // Економіка та держава. – 2009. – № 7. – С. 16–27.
3. Чуприна А. І. Роль іноземного капіталу в банківській системі України [Електронний ресурс] / А. І. Чуприна. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/prvse/2013_2/8.pdf.
4. Електронний ресурс. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/13331222/pravo/pravove_regulyuvannya_groshovogo_obigu_rozrahunkiv.
5. Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://library.if.ua/book/35/2414.html>.
6. Електронний ресурс. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/14_ENXXI_2014/Economics/3_169517.doc.htm.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Розкрити сутність поняття «фінансова послуга».
2. Накреслити схему «Загальна структура сучасного ринку фінансових послуг».
3. Пояснити, у чому полягає характерна особливість сучасного ринку фінансових послуг.
4. Розкрити тенденції розвитку ринку фінансових послуг в умовах глобалізації.
5. Назвати необхідну умову глобалізації фінансових ринків.
6. Назвати найпоширеніші фінансові інтернет-послуги.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Економічна наука про значення ринку фінансових послуг: аналіз наукових видань.

ТЕМИ ВИПУСКНИХ РОБІТ І РЕФЕРАТИВ

1. Методика викладання розділу «Як фінанси рухають економіку» у курсі «Економіка і фінанси» (9 клас).
2. Методика розв'язування фінансових задач на уроках курсу «Економіка і фінанси» (9 клас).

ЛІТЕРАТУРА ДО МОДУЛЯ І

1. Глущенко А. С. Фінанси / А. С. Глущенко. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – 190 с.
2. Економіка (рівень стандарту, академічний рівень). 11 клас / І. Ф. Радіонова. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 176 с.
3. Економіка (рівень стандарту, академічний рівень), 11 клас / Л. П. Крупська, І. Є. Тимченко, Т. І. Чорна. – Х. : Ранок, 2011. – 192 с.
4. Економіка (профільний рівень). 10 клас / І. Ф. Радіонова, В. В. Радченко. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 208 с.
5. Економіка : навч. посіб. для 10–11 кл. / за ред. З. Г. Ватаманюка, С. М. Панчишина. – К. : Либідь, 1999. – 384 с.
6. Економіка : навч. посіб. для учнів 10-х кл. середніх загальноосвітніх шкіл / за ред. С. М. Панчишина. – Львів : Тріада плюс, 2008. – 460 с.
7. Економічна теорія. Макроекономіка : підручник / за ред. В. М. Тарасевича. – К. : Знання, 2012. – 206 с.
8. Лютий І. О. Банківські інститути в умовах глобалізації ринку фінансових послуг : монографія / І. О. Лютий, О. М. Юрчук. – К. : Знання, 2011. – 357 с.
9. Фінансова грамотність : навч. посібник / авт. кол. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – К. : Фенікс, 2012. – 312 с.
10. Фінансова грамотність : навч. посібник для вчителя / авт. кол. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – К., 2013. – 312 с.

Модуль II

ФІНАНСОВА ОСВІТА НАСЕЛЕННЯ

ЯК ЧИННИК ЕКОНОМІЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ

Тема 1.

МАКРОЕКОНОМІЧНА НЕСТАБІЛЬНІСТЬ

І ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ

План лекції

- 1.1. Циклічність розвитку економічних процесів. Цикли ділової активності, їхні види.
- 1.2. Фінансова теорія економічних циклів. Фінансові причини найглибших економічних криз XX і XXI століть.
- 1.3. Макроекономічна політика. Форми, методи та інструменти фінансового регулювання економіки. Грошово-кредитна політика держави.

Орієнтовний зміст

1.1. ЦИКЛІЧНІСТЬ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ. ЦИКЛИ ДІЛОВОЇ АКТИВНОСТІ, ЇХНІ ВИДИ

Економічне зростання – це не плавний, рівномірний процес сходження від нижчого до вищого рівня розвитку, а складний, суперечливий, зворотно-поступальний, прогресивний рух економіки. Коливання, які регулярно повторюються за певний проміжок часу, означають циклічний характер економічного розвитку.

Економічний цикл є коливанням рівня економічної активності, коли періоди підйому змінюються періодами спаду в економіці. У пошуках причин циклічного розвитку економіки вчені створили за два останні століття близько 200 різноманітних концепцій, за допомогою яких намагалися розкрити ці причини.

Перші пояснення економічних циклів було зроблено в межах неокласичного напряму політичної економії, оскільки циклічний характер виробництва вперше виявився на початку XIX століття (економічна криза 1825 року). Характерною рисою концепцій того часу було намагання трактувати кризи як випадкове явище, спричинене порушеннями попиту і пропозиції.

Першу спробу пояснити циклічний характер капіталістичного виробництва зробив англійський економіст В. Джевонс (1835–1882). Він пов'язав економічний цикл з 11–12-річним циклом сонячної активності, що спричиняє коливання врожайності сільськогосподарської продукції, а це, у свою чергу, впливає на циклічність промислового виробництва. Американський економіст Г. Мур у праці «Економічні цикли, закони і причини їх виникнення» (1914) пов'язав циклічність із дією атмосферних факторів, що впливають на врожайність.

Інші представники економічної теорії пояснюють циклічний розвиток окремими специфічними явищами, які порушують економічну рівновагу – між виробництвом і споживанням, попитом і пропозицією, заощадженнями і інвестиціями, доходом виробленим і спожитим (С. Сисмонді, Т. Мальтус, Дж. Гібсон, А. Афталъон, Дж. М. Кейнс та інші).

В економічній теорії розрізняють короткі (3–4 роки), середні (7–11 років) і довгі (48–57 років) економічні цикли.

Уперше всебічно обґрунтував середні економічні цикли К. Маркс (1818–1883). Основною причиною економічних криз він називав суперечність між суспільним характером виробництва і капіталістичним привласненням його результатів. К. Маркс вважав циклічність і глибокі кризи неодмінними супутниками ринкової економіки, невід’ємним елементом ринкового економічного механізму, через який відбувається насильницьке регулювання виробництва і споживання, попиту і пропозиції, тимчасово встановлюється економічна рівновага, яка неодмінно знову і знову порушується, викликаючи циклічні коливання економіки. У неминучості криз він вбачав неминучість краху ринкової капіталістичної економічної системи, її переходу в більш розвинену, на думку К. Маркса, соціалістичну систему.

Однак історичний розвиток показав помилковість сподівань на крах ринкової економіки під натиском внутрішніх суперечностей. Завдяки теоретичним дослідженням, науковим відкриттям вдалося подолати тенденцію до постійного поглиблення циклічних коливань і зберегти основний закон ринкової економіки – конкуренцію, як її могутню рушійну силу.

Оригінальну думку з цього приводу мав видатний український економіст М. Туган-Барановський. Причину кризових коливань він вбачав у більш високих темпах зростання виробництва, засобів виробництва в порівнянні з виробництвом предметів споживання. Такої самої думки дотримувався шведський економіст Г. Кассель.

Наприкінці XIX – на початку XX століть почала розвиватися кредитно-грошова теорія циклу, представниками якої є американський економіст І. Фішер і англійський учений Дж. Хоутрі. На їхню думку, причиною криз є порушення співвідношення між попитом на гроші та їхньою пропозицією, а подолання таких криз можливе за зміни купівельної сили грошей у процесі регулювання їх кількості в обігу.

Поява нової концепції економічного циклу у 20-х роках XX століття пов’язана з іменем російського вченого М. Кондратьєва, який обґрунтував теорію «довгих» циклічних коливань, які він назвав «хвилями кон’юнктури». В економічній літературі утвердилася їхня назва – «хвилі Кондратьєва». В основі теорії «довгих хвиль» лежить розвиток ідей про економічну рівновагу. Вважаючи, що для розвитку економіки характерними є хвилеподібні коливання різної тривалості, М. Кондратьєв пов’язував їх існування з наявністю трьох видів економічної рівноваги.

Рівновага першого порядку – між звичайним ринковим попитом і пропозицією, її порушення породжує короткочасні коливання (короткий цикл), які повторюються через кожних 3–3,5 року.

Рівновага другого порядку пов’язана з капіталовкладеннями (інвестиціями) у засоби праці, порушення якої викликає циклічні «хвилі» тривалістю 7–11 років. Цей цикл він назвав середнім, ототожнивши з економічним (промисловим) циклом.

Рівновага третього порядку пов’язана із співвідношенням між «основними капітальними благами» (пасивною частиною основного капіталу) і технічними нововведеннями у виробництво, з одного боку, і рештою факторів виробництва, які визначають даний технологічний спосіб виробництва (галузева структура, сировинна база, енергетика, ціни, кредитно-грошова система тощо), – з другого.

Узагальнюючи статистичний матеріал (починаючи з кінця XVIII століть) динаміки середнього рівня товарних цін, процента на капітал, номінальної зарплати, обороту зовнішньої торгівлі, добування і споживання вугілля, виробництва чавуну і свинцю в Англії,

Франції і США, М. Кондратьєв (1892–1938) прийшов до висновку, що, поряд із середніми циклами відтворення (7–11 років), існують «великі цикли» тривалістю в середньому в 57 років. Кожен «великий цикл» проходить у своєму розвитку «хвилю зростання» і «хвилю зниження».

Перший «великий цикл», за розрахунками М. Кондратьєва, розпочався 1789 року і тривав до 1849-го, другий – охопив період із 1850 до 1896 рр., «хвиля зростання» третього закінчувалася у 1920-х роках (коли М. Кондратьєв аналізував «довгі цикли»).

Головною причиною «довгих» хвиль М. Кондратьєв вважав масове оновлення пасивної частини основного капіталу – виробничих будівель і споруд, доріг і транспортних засобів тощо. Зміна і розширення цієї частини основного капіталу відбувається не плавно, а поштовхами, як зазначав учений, вираженням чого і стали «великі» хвилі кон'юнктури. Він передбачив виникнення «великої депресії» 1929–1933 років. Найбільшою науковою заслугою М. Кондратьєва є спроба сконструювати теоретичну соціально-економічну систему, яка сама може генерувати тривалі коливання.

Концепція довгих хвиль М. Кондратьєва у 30-ті роки ХХ століття викликала гостру полеміку в СРСР. Прибічники концепції «автоматичного краху» капіталізму звинувачували його в апологетиці капіталізму, оскільки згідно з його концепцією за капіталізмом визнавалася наявність механізмів саморегулювання і виходу з економічних структурних криз. Подальший розвиток економіки підтвердив правильність передбачень М. Кондратьєва.

Вивченням довгих хвиль у ХХ столітті займалися такі відомі вчені, як Й. Шумпетер, Е. Слуцький, С. Кузнець, К. Кларк, І. Мітчел, П. Баккара, Д. Гордон, Т. Кучинський.

Суттєвий вплив на сучасну інтерпретацію теорії «довгих циклів» зробили дослідження австро-американського економіста Й. Шумпетера. Наприкінці 30-х років ХХ століття, розвиваючи ідеї М. Кондратьєва, він обґрунтував концепцію, згідно з якою головною причиною «великих» циклічних коливань стає хвилеподібна динаміка змін у техніці і технології, тобто в технічних нововведеннях (інноваціях).

Схематично цей зв'язок є таким: нові наукові відкриття породжують прорив у техніці і технології низки галузей; це сприяє прискореному нагромадженню капіталу (зростанню його маси), зростанню прибутків і загальному економічному піднесенню; але в міру насичення ринків сукупний попит різко зменшується, прибутки падають, значна частина капіталу виявляється надлишковою. Так виникають спочатку «підйом», а потім «спад» хвилі «великого циклу». Вихід із «хвилі зниження» можливий тільки на основі нових науково-технічних досягнень і наступних інновацій.

Ідеї Шумпетера знайшли свій розвиток у сучасній економічній теорії. Нинішнє покоління економістів продовжило дослідження «довгих» або «великих» циклів. Були виділені третій і четвертий «великі» цикли, досліджено їхню структуру.

Сучасна наука виходить з того, що причиною економічної циклічності є рівень загальних або сукупних витрат (інвестицій). Це уявлення певним чином пов'язане з причиною, яку у свій час розкрив К. Маркс, – масове оновлення основного капіталу (машин, механізмів, обладнання) на фазі пожвавлення виробництва, що, звичайно, вимагає значних інвестицій (сукупних витрат). У період криз пристосуватися до низького рівня цін, витримати тимчасову збитковість може тільки той, хто у змозі замінити старе устаткування новим, ефективнішим.

Умови, що виникають, змушують підприємців практично водночас замінити основний капітал, не чекаючи навіть його фізичного зношування. До цього їх спонукає конкуренція, побоювання відстати в технічному рівні виробництва від конкурентів. Тому відбувається ланцюгова реакція масової заміни основного капіталу, насамперед його активної

частини – машин, механізмів і обладнання. Цей процес становить матеріальну основу, визначає тривалість і періодичність економічного циклу.

Слід зазначити, що під дією кейнсіанського антициклічного регулювання сьогоденний економічний цикл набуває певних особливостей. Із циклу практично випала криза (спад виробництва), виділяють тільки дві фази циклу – бум (піднесення) і рецесію (стагнація). Дещо скоротилася і тривалість циклу.

Джерело: <http://pidruchniki.com/1417012038040/politekonomiya/politekonomiya#81>.

1.2. ФІНАНСОВА ТЕОРІЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЦИКЛІВ. ФІНАНСОВІ ПРИЧИНИ НАЙГЛИБШИХ ЕКОНОМІЧНИХ КРИЗ XX і XXI СТОЛІТЬ

Один із найвідоміших макроекономістів сучасності – Клаудіо Боріо з міжнародного банку BIS – написав програмне есе, де виклав нову теорію появи останньої кризи. Відповідно до неї, криза виникла через циклічні фінансові дисбаланси, що виразилися в різкому зростанні кредитування. Центральні банки всього світу не помітили початку зародження фінансової кризи, оскільки вона не вписалася у стандартні моделі ділового циклу. Але й через п'ять років влада лікує її неправильними методами – нескінченні монетарні пом'якшення тільки заганняють «хворобу» всередину економіки.

Кризу, яка тривала вже п'ять років, економісти так і не змогли пояснити в рамках стандартних некейнсіанських і неокласичних теорій бізнес-циклів. Тому для пояснення потрібно застосувати добре забыту і давно не модну теорію фінансових циклів, вважає К. Боріо.

Уперше після довгої перерви теорію (засновану на поглядах австрійської школи) згадали в 1990-ті роки, коли Японія поринула в незрозумілу і нелогічну стагнацію. Але вивчення питання не врятувало світ від повторення японського шляху. Накопичених за кілька десятиліть знань вистачає, щоб зрозуміти: надм'яка монетарна політика ФРС та інших світових центральних банків не допоможе. Єдиний вихід із кризи – уряди повинні взяти всі приватні борги на себе.

Що таке фінансовий цикл? Існує коротка інструкція для розуміння цієї концепції тими економістами, які звикли думати про фінанси як про просту систему перерозподілу ресурсів, у якій потрібно враховувати тільки трансакційні витрати.

1. Думайте про середньострокову перспективу, а не про короткострокову, адже фінансові цикли набагато довші за стандартні ділові цикли.
2. Думайте про монетарну природу економіки, адже фінансова система не просто розміщує ресурси, але і сама створює купівельну спроможність і тому, частково, живе самостійним життям.
3. Думайте глобально, адже світова економіка зі своїми фінансовими, продуктовими і проміжними ринками вже достатньо інтегрована.

Загальноприйнятого визначення фінансового циклу немає, проте можна визначати його як самовідтворюваний взаємозв'язок уявлень про цінності активів, ризики, фінансові обмеження, що призводять спочатку до буму, а потім до падіння ринків. Таке визначення пояснюється тим, що найбільш точно наше становище у фінансовому циклі показують ціни на нерухомість і вартість кредиту. Кредитування особливо важливе при будівництві та купівлі нерухомості, тому ці два компоненти зазвичай взаємопов'язані. Ціни на акції мають із цими двома орієнтирами значно менший взаємозв'язок.

Також велике значення при вивченні циклів мають процентні ставки, волатильність, премія за ризик, погані кредити тощо. Фінансові цикли змінюються рідше, ніж ділові. Традиційні ділові цикли повторюються з частотою 5–8 років. У середньому довжина фінансового циклу для семи найбільш розвинених економік становить 16 років, відповідно до досліджень, які велися з 1960-х років.

Відразу за піком фінансового циклу відбувається криза. Зазвичай, як тільки цикл доходить до своєї верхньої точки, починається банківська криза. За весь період часу вивчення семи найбільш розвинених економік криза не слідувала відразу за піком тільки в тому разі, якщо вона була викликана зовнішніми втратами банків і фінансових інститутів. Наприклад, нещодавні проблеми в банківських системах Швейцарії та Німеччини були пов'язані з фінансовими циклами інших країн Європи і США. Рецесія після фінансової кризи важча, ніж після економічної. Зазвичай спад на 50% глибший, аніж падіння, викликане діловим циклом.

Кризу можна передбачити. Сучасна теорія фінансових циклів дозволяє виявити ознаки кризи в майбутньому. Причому ризики можна визначити досить точно і в реальному часі. Найбільш чіткий орієнтир – це одночасне позитивне відхилення показника кредиту до ВВП і цін на активи, особливо на нерухомість, від історичних норм. Разом ці два відхилення дають чіткий сигнал – пік близький, ось-ось почнеться криза.

Разом із глобалізацією зростає роль міжнародного компонента циклів – це можна визначити, наприклад, за часткою кредитів, виданих нефінансовим організаціям закордонними банками.

Тривалість циклу залежить від політики держави. Що ліберальнішою є фінансова політика, то сильніше виявляються висхідна і спадна частини циклу. До буму призводить і відкрита макроекономічна політика в умовах глобалізації: зростає потенціал економіки, більше можливостей для зростання цін на активи і кредитування, а також для більш низької інфляції. Через особливості останньої центральні банки, стурбовані таргетуванням інфляції, не помічають буму, ознакою якого зазвичай є зростаюча інфляція, – і в них просто немає мотивації посилювати монетарну політику. Потім буває вже пізно – за бумом «несподівано» відбувається криза.

Усі моделі, які дозволять прогнозувати кризи і розробляти правильну політику, повинні обов'язково включати три аспекти.

1. Фінансові буми не просто передують кризам, вони викликають їх. Криза – наслідок слабких місць системи, які з'являються під час стадії буму.
2. Саме кредитування і борги в цілому є двигуном будь-якого буму, адже компанії дозволяють собі більше витратити і купувати. Це призводить до неправильного розміщення ресурсів, причому як капіталу, так і робочої сили. Як тільки ціни на активи і потоки готівки починають скорочуватись у стадії спаду, борги перетворюються в силу, яка стримує відновлення: домогосподарства, бізнес та уряд прагнуть економити, щоб відновити свої баланси.

Потрібно враховувати різницю між моделями потенційного випуску: згідно зі стандартною теорією, це випуск на рівні, що забезпечує повну зайнятість і не викликає прискорення інфляції.

Передбачається, що якщо економіка досягла свого потенціалу, то вона буде залишатися там нескінченно, поки її не «виб'є» звідти зовнішній шок. Інфляція в цій моделі – надійний індикатор того, де лежить випуск – вище або нижче потенціалу.

Згідно з теорією фінансових циклів, інфляція може бути стабільною, але випуск при цьому буде знижуватися або швидко рости – це пов'язано з фінансовими дисбалансами.

Інфляція при цьому не несе ніякої інформації про випуск. Таким чином, у різних моделях потенціал випуску може бути різним.

Нарешті, потрібно забути все, чого вчила теорія раціональної поведінки ринків.

1. Варто відмовитися від ідеї, що поведінка економічних агентів раціональна і вони володіють повною інформацією про стан ринків. Потрібно виходити з того, що інформація в агентів неповна.
2. Варто пам'ятати, що ставлення до ризику не абсолютне, а змінюється залежно від інформації про стан економіки.
3. Потрібно враховувати те, що фінансова система сама створює купівельну спроможність, а не просто слугує системою трансферу ресурсів.

Клаудіо Боріо аналізує два погляди на останню кризу.

Прийнято вважати, що причиною цієї кризи були торговельні дисбаланси у світовій економіці. Профіцити рахунку поточних операцій, особливо азійських економік, призвели до відпливу капіталу з цих країн, за допомогою якого фінансувався кредитний бум у країнах із дефіцитом рахунку поточних операцій – головним чином у США, які опинилися в епіцентрі кризи.

Заощаджень у світі було більше, ніж інвестицій. Підсумком цього став тиск на процентну ставку – особливо низькою вона була за доларовими активами, в які в основному інвестувалися профіцити азійських країн. Інвестори в пошуках більшої доходності стали брати на себе зайві ризики – це і стало причиною фінансової кризи.

Але це не зовсім так. Один із наслідків у цій моделі підміняє першопричину кризи. Не можна робити акцент на накопиченні. Криза пов'язана зі швидким зростанням співвідношення кредитування до ВВП, а накопичення – тільки невелика частина ВВП.

Кредитний бум у США багато в чому фінансувався за рахунок внутрішніх коштів або коштів інших країн із великими дефіцитами поточного рахунку, наприклад Великої Британії. Та й самі США були великими експортерами капіталу. Причина кризи – розрив каналів фінансування у структурі кредитування – потоки заощаджень та інвестицій про це нічого не говорять.

Аналізуючи, варто орієнтуватися не на чисті (приплив мінус відплив), а на сукупні потоки капіталу. Незбалансоване розміщення активів змінило рівновагу попиту і пропозиції на ринку грошей, а також «зрушило» довгострокові природні ставки – процентні ставки, що відповідають потенційному випуску. На відміну від ринкових ставок, які залежать від політики центральних банків та інших факторів, природні ставки залежать тільки від фундаментальних факторів, які, власне, непомітно і змінилися в період буму. Отже, торговельні дисбаланси і висока норма заощаджень не можуть повністю пояснити причини виникнення економічних криз.

Джерело: http://www.ufin.com.ua/analit_-mat/gkr/212.htm.

1.3. МАКРОЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА. ФОРМИ, МЕТОДИ ТА ІНСТРУМЕНТИ ФІНАНСОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ. ГРОШОВО-КРЕДИТНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ

Грошово-кредитне регулювання – один з елементів макроекономічної політики держави, що являє собою сукупність заходів, спрямованих на зміну грошової маси в обігу, обсягу кредитів, рівня процентних ставок та інших показників грошового обігу і ринку позичкових капіталів.

Основними інструментами грошово-кредитного регулювання є ось що.

1. Мінімальні резервні вимоги – це обов’язкова норма внесків комерційних банків у центральному банку.
2. Офіційна облікова, або дисконтна, ставка – ставка, що застосовується центральними банками в операціях із комерційними банками з обліку короткострокових державних облігацій, переобліку комерційних векселів та інших цінних паперів, які відповідають вимогам центрального банку.
3. Рефінансування – кредитування комерційних банків.
4. Операції на відкритому ринку – операції центрального банку з купівлі-продажу цінних паперів.

Наявні в розпорядженні центрального банку *інструменти грошово-кредитного регулювання класифікують за певними критеріями.*

За *об’єктами впливу* – стимулювання кредитної емісії (кредитна експансія), або її обмеження (кредитна рестрикція). За допомогою проведення кредитної експансії центральні банки переслідують цілі підйому виробництва і пожвавлення кон’юнктури; за допомогою кредитної рестрикції вони намагаються запобігти «перегріванню» кон’юнктури, що спостерігається в періоди економічних підйомів.

За *формою* інструменти грошово-кредитного регулювання розподіляють на адміністративні (прямі) і ринкові (непрямі).

Адміністративними є інструменти, які мають форму директив, розпоряджень, інструкцій, що виходять від центрального банку і спрямовані на обмеження сфери діяльності кредитного інституту. Під інструментами ринкового характеру розуміють кошти впливу центрального банку на грошово-кредитну сферу за допомогою формування визначених умов на грошовому ринку і ринку капіталів.

За *характером параметрів* інструменти грошово-кредитного регулювання розподіляють на кількісні і якісні.

За допомогою використання кількісних методів відбувається вплив на стан кредитних можливостей банків, а отже, і на грошовий обіг у цілому. Якісні інструменти являють собою варіант прямого регулювання якісного параметра ринку, як-от вартості банківських кредитів.

За *термінами впливу* інструменти грошово-кредитного регулювання розподіляють на довгострокові (реалізація займає понад один рік) і короткострокові відповідно до завдань реалізації найближчих і перспективних цілей грошово-кредитної політики.

До інших методів відносять установлення кредитних обмежень, лімітування рівня процентних ставок за депозитами і кредитами комерційних банків, портфельні обмеження й інші.

На початкових етапах переходу до ринкових відносин найбільш результативними є прямі методи втручання центрального банку в грошово-кредитну сферу. З розвитком ринкових відносин спостерігається перехід до ринкового (непрямого) методу регулювання грошової маси, насамперед – до операцій на відкритому ринку і зміни рівня процентних ставок.

Основними економічними засобами і методами грошово-кредитної політики НБУ є:

- визначення і регулювання норм обов’язкових резервів для комерційних банків;
- процентна політика – регулювання центральним банком попиту і пропозиції на грошові кошти як через зміну процентних ставок за своїми операціями, так і шляхом рекомендацій щодо встановлення процентних ставок за активними і пасивними операціями банків з метою впливу на процентні ставки суб’єктів грошово-кредитного ринку та дохідність фінансових операцій;

- рефінансування комерційних банків;
- управління золотовалютними резервами – здійснення валютних інтервенцій шляхом купівлі-продажу валютних цінностей на валютних ринках з метою впливу на курс національної валюти щодо іноземних валют, на загальний попит і пропозицію грошей в Україні;
- операції з цінними паперами (крім цінних паперів, що підтверджують корпоративні права), у тому числі з казначейськими зобов'язаннями, на відкритому ринку;
- регулювання імпорту та експорту капіталу;
- емісія власних боргових зобов'язань та операції з ними.

Один із найвідоміших макроекономістів сучасності – Клаудіо Боріо, з міжнародного банку BIS, вважає, що політикам треба боротися з кредитними бумами за допомогою бюджетної та монетарної макроекономічної політики. Це дозволить стримати розвиток дисбалансів і швидко впоратися з їхніми наслідками. Уряд може таким чином прибрати те, що називається «надлишковою еластичністю» системи.

Дієвий метод – підвищення вимог до резервів і ліквідності банків, але не під час кризи, а під час буму. Однак, для початку, бум потрібно навчитися швидко визначати. Центральні банки при проведенні монетарної політики повинні керуватися не тільки інфляцією, а й іншими показниками фінансового ринку.

Горизонт прогнозування регуляторів повинен бути більшим ніж два роки, а основний наголос у ньому повинен бути зроблений на ризики. Бюджетна політика має бути більш скромною, адже під час буму зазвичай прогнози щодо зростання економіки і доходів переоцінюються. Так, до кризи бюджети Іспанії та Ірландії здавалися цілком надійними: рівень державного боргу до ВВП був відносно низьким, а сам бюджет – профіцитним. Але уряди цих країн не врахували можливої кризи і пов'язаних з нею проблем банківського сектору, що загнало його в боргову пастку.

Більшість криз після війни були такими: висока інфляція вказувала центральним банкам на «перегрів», ті посилювали політику, а це призводило до рецесії, економіка швидко відновлювалася, нові борги не виникали, а тому й не заважали відновленню. Але остання криза почалася в період стабільної інфляції, і грошова влада її не відстежила, а потім не змогла правильно зупинити, хоча почала боротьбу з правильних кроків.

При цьому діяти потрібно так.

1. Управління кризою. Головна мета влади на цьому етапі – мінімізувати збиток і зупинити поширення. Тут підійдуть різноманітні засоби – від збільшення витрат бюджету до пом'якшення монетарної політики.
2. Подолання кризи. Відразу за симптоматичним лікуванням має слідувати основне, що усуває причини кризи. Пріоритетом має стати відновлення балансів банків, компаній та домогосподарств. Це стане основою відновлення економіки.

Урядові потрібно відразу визначити, як використовувати обмежені ресурси бюджетів, щоб допомогти розв'язати проблему балансів приватного сектору. Так, банкам повинен бути наданий капітал, але тільки за умови списання боргу і можливої націоналізації. З домогосподарств також може бути списана частина заборгованості. Це означає активну стратегію із заміни приватного боргу державним боргом. При цьому треба активно і рішуче врегульовувати всі конфлікти між позичальниками і кредиторами, менеджментом, акціонерами та інвесторами. Як тільки ризики знизяться, економіка почне зростати.

Занадто довга агресивна монетарна політика – як спосіб «купити час» – «хворому» протипоказана. Вона, ймовірно, лише затримає відновлення економіки, а не розв'яже проблеми. Це стосується і періоду низьких процентних ставок, і агресивної програми купівлі

ТЕМА 1. Макроекономічна нестабільність і державне регулювання

активів. Підсумком може стати зниження доходів фінансових компаній, атрофія фінансових ринків. Крім того, агресивна політика центральних банків може загнати хворобу всередину, зробивши її хронічною.

Самі центральні банки при цьому будуть дуже обтяжені активами. Постраждають їхня незалежність і надійність. З'явиться привід критикувати їх за дуже агресивну політику. У підсумку, ризиків стане ще більше, а вихід із порочного кола так і не буде знайдено. Висновок – монетарна політика, на відміну від бюджетної, фактично не ефективна під час фінансових криз.

Натомість ефективним може виявитися зниження курсу національної валюти, що призведе до зростання експорту. У цьому разі відновлення економіки буде більш стійким. Вдалий приклад антикризової політики – це країни Північної Європи в 1990-ті роки.

Стадія управління кризою була короткою, але досить ефективною: влада стабілізувала фінансовий ринок за допомогою державних гарантій банкам і вливань ліквідності. Потім вони відразу ж взялися за проблему балансів – проводили суворі стрес-тести, деякі фінансові інститути довелося тимчасово націоналізувати, були списані погані активи, ліквідовані надлишкові потужності у фінансовій системі і поліпшена операційна ефективність. У підсумку – одужання економіки було швидким.

Невдалий приклад – Японія, в якій фінансова криза також трапилася в 1990-ті роки. Влада відразу не визначила, що це криза фінансового ринку, а проблема – у балансах, і почала знижувати ставки, що не дало позитивного ефекту. Потім, коли діагноз усе ж був поставлений, кілька років знадобилося на те, щоб використовувати гроші платників податків, аби поліпшити баланси банків і компаній. Але економіка до кінця і досі не відновилася.

BIS – банк, створений спеціально для координації роботи центральних банків, – наполегливо радить центральним банкам усього світу не захоплюватися монетарним стимулюванням. Політика, яка здається ефективною для одних країн, може мати руйнівні наслідки на глобальному рівні. Уже є ознаки того, що в деяких економіках, що розвиваються, з'являються дисбаланси, схожі на ті, що були в розвинених країнах до кризи.

Джерело: http://www.ufin.com.ua/analit_mat/gkr/212.htm.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Скласти структурно-логічну схему «Найглибші економічні кризи XX і XXI століть». Виокремити фінансові причини економічних криз.
2. Підібрати уривки з літературних творів, які можна використати на уроках із зазначеної теми.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвати фази економічного циклу і дати їх характеристику.
2. Визначити причину циклічних коливань розвитку економіки.
3. Вказати причини економічної кризи в Україні.
4. Розкрити функції держави в регулюванні макроекономічних процесів.
5. Охарактеризувати основні інструменти державного регулювання економіки.

ТЕМИ ВИПУСКНИХ РОБІТ І РЕФЕРАТІВ

1. Формування економічної відповідальності учнів початкової школи в педагогічній теорії та практиці.
2. Особливості економічного виховання учнів у педагогічній спадщині видатних вітчизняних педагогів XX століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Економіка (рівень стандарту, академічний рівень). 11 клас / І. Ф. Радіонова. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 176 с.
2. Економіка (рівень стандарту, академічний рівень), 11 клас / Л. П. Крупська, І. Є. Тимченко, Т. І. Чорна. – Х. : Ранок, 2011. – 192 с.
3. Економіка (профільний рівень). 10 клас / І. Ф. Радіонова, В. В. Радченко. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 208 с.
4. Економіка : навч. посіб. для 10–11 кл. / за ред. З. Г. Ватаманюка, С. М. Панчишина. – К. : Либідь, 1999. – 384 с.
5. Економіка : навч. посіб. для учнів 10-х кл. середніх загальноосвітніх шкіл / за ред. С. М. Панчишина. – Львів : Тріада плюс, 2008. – 460 с.
6. Економічна теорія. Макроекономіка : підручник / за ред. В. М. Тарасевича. – К. : Знання, 2012. – 206 с.

Тема 2.

ФІНАНСОВА ГРАМОТНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА ФІНАНСОВОЇ КУЛЬТУРИ

План лекції

- 2.1. Фінансова грамотність: термінологічний словник.
- 2.2. Сучасний рівень фінансової грамотності населення України.
- 2.3. Фінансова поведінка населення в інших країнах світу: результати опитування.
- 2.4. Світовий досвід підвищення фінансової обізнаності населення.

Орієнтовний зміст

2.1. ФІНАНСОВА ГРАМОТНІСТЬ: ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Для дослідження шляхів підвищення рівня фінансової грамотності учнівської молоді потрібно, перш за все, з'ясувати сутність поняття «фінансова грамотність» і проаналізувати сучасний рівень фінансової грамотності українців.

В Україні аспекти формування фінансової грамотності населення як одного з пріоритетів державної політики на сучасному етапі розглядала Д. Радзішевська, можливі шляхи підвищення фінансової грамотності населення з урахуванням кращого зарубіжного досвіду окреслила Т. Кізима, фінансовий стан і фінансову культуру студентів досліджували Ю. Кушнір і Є. Лавренюк, особливості фінансової поведінки молоді в Україні з'ясувала В. Мяленко, вплив консерватизму економічного світогляду на фінансову грамотність молоді дослідила Л. Зюман, змістові аспекти впровадження фінансової грамотності в загально-освітні навчальні заклади України розглядала Т. Смовженко.

З'ясуємо підходи вчених до трактування поняття «фінансова грамотність».

Так, Т. Кізима визначає поняття «фінансова грамотність» як сукупність світоглядних позицій (установок), знань і навичок громадян щодо ефективного управління особистими фінансами і здатність компетентно застосовувати їх у процесі прийняття фінансових рішень. До світоглядних установок належать фінансова культура громадян, їхні пріоритети під час вибору інструментів для управління фінансами. Знаннями є усвідомлення основних правил функціонування основних фінансових інститутів, сутність економічних визначень, принципів, функцій. Навички громадян складаються з умінь працювати з фінансовою інформацією: розрахунку або пошуку потрібних показників, формування на їх основі подальших рішень та аналізу наслідків прийняття таких рішень для бюджету домогосподарства тощо.

Міжнародний консультант із фінансової грамотності Шон Мунді трактує поняття фінансової грамотності так: це знання, розуміння, навички і впевненість, які дозволяють особі приймати правильні фінансові рішення і діяти відповідно до конкретних обставин. Як мету розвитку фінансової грамотності він вважає вплив на поведінку людей, а не просто надання їм знань, розуміння і навичок.

Т. Смовженко стверджує, що фінансова освіченість допомагає зрозуміти ключові фінансові поняття і використовувати їх для прийняття рішень про доходи, витрати і заощадження для вибору відповідних фінансових інструментів, планування бюджету, нагромадження коштів на майбутні цілі тощо.

Г. Кучерова вважає, що фінансова грамотність являє собою певне вміння застосовувати фінансові знання і використовувати здобуті фінансові навички, щоб отримувати

максимальну користь від управління власними фінансами і застосування фінансових послуг. Під фінансовою обізнаністю пропонується розуміти наявність у людини певного рівня фінансових знань і навичок, що формують його відповідний рівень компетентності з фінансових питань. Тобто оцінкою фінансової грамотності населення має бути рівень фінансової обізнаності. Фінансова освіченість характеризує наявність певного рівня здобутої фінансової освіти.

О. Ковтун зазначає, що фінансова грамотність – це здатність громадян України ефективно управляти особистими фінансами; здійснювати коротко- і довгострокове фінансове планування та облік витрат і доходів домогосподарства; оптимізувати співвідношення між заощадженнями і споживанням; розбиратися в особливостях різних фінансових продуктів і послуг, мати актуальну інформацію про стан фінансового ринку; приймати обґрунтовані рішення щодо фінансових продуктів і послуг, а також усвідомлено нести відповідальність за такі рішення; компетентно планувати і здійснювати пенсійні нагромадження.

Узагальнення підходів дало змогу Л. Зюман визначити фінансову грамотність як сукупність знань, умінь і навичок, потрібних для прийняття усвідомлених рішень при коротко- і довгостроковому плануванні та управлінні фінансовими ризиками впродовж усього життя. Фінансово грамотною є та людина, яка має і розуміє свій фінансовий план, що є основним інструментом управління особистими фінансами.

Отже, фінансова грамотність являє собою певне вміння застосовувати фінансові знання і використовувати здобуті фінансові навички, щоб отримувати максимальну користь від управління власними фінансами та застосування фінансових послуг.

2.2. СУЧАСНИЙ РІВЕНЬ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ.

Синдром «змушеного споживача». Аналіз соціологічних досліджень щодо рівня фінансової грамотності населення в Україні: портрет споживача фінансових послуг

На сьогодні особливої актуальності набуває проблема залучення до економіки України як фінансовий ресурс тимчасово вільних коштів населення.

Особливістю інвестиційної діяльності населення є те, що громадяни самостійно приймають інвестиційні рішення під впливом низки факторів, які потребують усебічного вивчення для подолання суб'єктивно необґрунтованих рішень, наслідком яких є недоотримання додаткового доходу від інвестиційної діяльності. Причиною необдуманих рішень в інвестиційній діяльності або повне ігнорування можливості її здійснення є низький рівень фінансової освіченості українців.

Процес підвищення фінансової грамотності населення, який розпочався в різних країнах у формі окремих ініціатив громадських і приватних організацій, поступово розвинувся до рівня національних програм і стратегій, а також наднаціональних ініціатив Світового банку та інших світових організацій.

Протягом 2010–2011 років в Україні було здійснено кілька досліджень щодо фінансової грамотності населення, обізнаності та захисту прав споживачів фінансових послуг:

- Фінансова грамотність та обізнаність в Україні: факти і висновки – соціологічне дослідження, грудень 2010 року.
- Захист прав споживачів фінансових послуг в Україні: правовий аналіз – експертне дослідження, вересень 2011 року.

- Споживче кредитування в Україні: огляд ринку і практики – експертне дослідження, вересень 2011 року.

За результатами цих досліджень було визначено портрет споживача фінансових послуг в Україні, який:

- має тільки базові знання і навички;
- використовує тільки найпростіші послуги, в основному платежі;
- не вірить у життя в борг;
- не відчувається комфортно ані щодо фінансових послуг, ані щодо їх провайдерів;
- не відчувається захищеним у разі суперечок із фінансовою установою;
- не знає, що робити, якщо виникають проблеми з фінансовою установою;
- не цікавиться фінансовими новинами;
- у питаннях фінансів довіряє родичам і знайомим;
- не аналізує можливості сімейного бюджету.

При цьому різниці за гендерною ознакою не було виявлено, проте встановлено відмінності за віковими групами.

Результати проведених досліджень щодо рівня фінансової освіченості населення України свідчать про те, що більшість осіб віком від 20 до 60 років недостатньо розуміють, що таке кредит, іпотека, страхування, змінювані процентні ставки, інвестиційні фонди, акції або облігації. Більшість українців не можуть правильно відповісти на прості математичні питання, відповіді на які треба знати, щоб управляти власними фінансами. Хоча це досить поширена ситуація (як показують дослідження, навіть у розвинених економіках рівень фінансової грамотності більшості людей залишається невисоким), в Україні ця проблема ще й ускладнюється недостатнім розумінням прав споживачів у сфері фінансових послуг [1].

Кожен другий громадянин України, який формує заощадження, зберігає вільні ресурси вдома в готівковій формі через недостатню фінансову обізнаність про фінансові установи та послуги.

Характерним є також значна недовіра до вітчизняних фінансових установ у кожного четвертого українця, причиною якої є негативний досвід співпраці з банківськими установами, пов'язаний із невиконанням останніми своїх зобов'язань. При цьому особи, які зіткнулися з проблемами при користуванні фінансовою послугою, рідко подають скаргу у відповідні органи. Решта на довгий втрачає довіру до всіх фінансових установ у зв'язку з незнанням своїх прав і фінансових альтернатив, вибір яких допоміг би уникнути низки проблем.

Більш як половина українців ніколи не планували сімейний бюджет і хаотично здійснюють витрати, не думаючи про можливість формування заощаджень. Якщо останні й існують, то лише як залишки після поточного задоволення потреб сім'ї.

Крім того, варто зазначити, що 39% населення України не мають банківських рахунків, через що не можуть скористатися навіть базовими фінансовими послугами, серед яких: оплата комунальних платежів через банк; користування банківським рахунком і пластиковою картою; споживчий кредит; користування послугою переказу грошей через банк; обмін валюти та інше. Решта 60%, які мають банківські рахунки, найчастіше користуються послугою переказу грошей через банк; здійснюють оплату комунальних платежів через банк; користуються банківською картою; здійснюють обмін валют; отримують споживчий кредит і користуються терміналом для проведення платежів.

Л. Захаркіна провела дослідження доходів і заощаджень домогосподарств в Україні протягом 2005–2013 рр., яке показало, що 2013 року частка заощаджень у доходах населення зменшилася майже удвічі порівняно з 2010-м і становила 8,67%; 2010 року спостерігалася

максимальне зростання – до 14,7%. Проте, за даними МВФ, протягом того ж періоду у країнах Західної Європи цей показник становив у середньому 24%. Відсутність приросту фінансових активів у 2011–2013 роках вказує на те, що за сучасного розвитку економіки України, під впливом низки зовнішніх і внутрішніх факторів, домогосподарства надають перевагу збереженню вільних ресурсів поза фінансовими інститутами та сферою бізнесу.

Для постійної та активної участі домогосподарств в інвестуванні тимчасово вільних коштів в економіку країни важливо забезпечити населення високим як економічним, так і освітнім рівнями життя. Останній, у свою чергу, повинен включати і впровадження фінансової грамотності, яка сприяє адаптації індивіда до постійних економічних змін у державі завдяки можливості розуміння економічних новин і правильного реагування на них.

Таким чином, проблема підвищення рівня фінансової грамотності населення в Україні потребує нагального вирішення як на рівні кожного індивіда або домогосподарства, так і на загальнодержавному рівні. За різноманіття запропонованих фінансових послуг населення практично не користується інвестиційними послугами, серед яких купівля-продаж цінних паперів, формування додаткової пенсії за допомогою спеціальної депозитної програми, накопичувального страхового фонду або формування додаткової пенсії в недержавному пенсійному фонді тощо.

Попри вищеперелічені соціологічні дослідження, майже 60% українців вважають себе фінансово обізнаними і не вважають за необхідне отримання додаткового обсягу інформації про фінансові послуги. Проте понад 40% громадян зовсім не слідкують за фінансовими новинами, у разі потреби вибору фінансової установи кожен другий українець звертається за порадою до родичів чи знайомих, вважаючи їхню думку більш надійною або ж не володіючи можливостями пошуку об'єктивної фінансової інформації [1].

Зазначимо, що самі громадяни повинні бути зацікавлені у фінансовій грамотності, низький рівень якої провокує не тільки безпідставну недовіру до фінансових інститутів, а й спричиняє втрату можливого доходу населення від інвестування заощаджень в економіку. У найгіршому варіанті фінансовою необізнаністю громадян можуть скористатися недобросовісні продавці фінансових товарів та послуг.

Для інститутів фінансового ринку неосвіченість громадян спричиняє низький попит на послуги, які вони пропонують широкому загалу, через недовіру громадян, спричиненою досвідом співпраці з фінансовими шахраями і недостатньою поінформованістю про механізми роботи фінансових інститутів.

На рівні всієї держави відсутність широкої участі громадян в інвестиційному житті країни призводить до дефіциту коштів у грошовому обороті, низького рівня наданих фінансових послуг через незначний на них попит і до дисбалансу економіки країни в цілому.

2.3. ФІНАНSOVA ПОВЕДІНКА НАСЕЛЕННЯ В ІНШИХ КРАЇНАХ СВІТУ: РЕЗУЛЬТАТИ ОПИТУВАННЯ

Соціологічні дослідження в різних країнах світу демонструють досить низький рівень фінансової грамотності населення. Так, дослідження з ініціативи фонду Merrill Lynch Foundation виявили, що тільки 48% учнів випускних класів американських шкіл можуть правильно відповісти на питання з фінансової грамотності, 42% американських батьків ніколи не обговорювали фінансові питання зі своїми дітьми.

Дослідження Кембриджського університету і компанії Prudential Insurance 2004 року виявили, що близько 9 мільйонів учнів випускних класів британських шкіл страждають

«фінансовою фобією» та остерігаються будь-якої фінансової інформації, у тому числі й щодо стану фінансових рахунків, заощаджень і страхування.

За результатами опитування, 57% дорослого населення Японії не має загального уявлення про фінансові інструменти, більш як половина дорослого населення Австралії вважають себе фінансово грамотними, але тільки 4% з них відповіли правильно на запитання, що таке складний процент.

Загалом, за розрахунками Світового економічного форуму, на сьогодні 4 млрд людей у світі не мають доступу до банківської системи [8].

2.4. СВІТОВИЙ ДОСВІД ПІДВИЩЕННЯ ФІНАНСОВОЇ ОБІЗНАНОСТІ НАСЕЛЕННЯ

Для того щоб сформувати потрібну інституційну основу для розвитку фінансової культури в Україні, важливо вивчити наявний у світі досвід підвищення фінансової обізнаності населення, вважає В. Корнівська.

Важлива роль у цій справі належить державі, яка впроваджує норми і правила функціонування фінансових ринків, захисту вкладників, інвесторів тощо, координує програму з упровадження фінансової грамотності. Найбільш поширеними державними інститутами з підвищення фінансової грамотності у світовій практиці є: центральні банки (Польща, Чехія, Угорщина, Бельгія, Індонезія), фінансові регулятори (США, Естонія, Ірландія, Велика Британія), організації та інститути з питань зайнятості населення (Австрія, Чехія, Франція), міністерство освіти й освітні організації (Словаччина).

Головним інвестором підвищення фінансової грамотності в Польщі виступає Національний банк Польщі, у системі якого є спеціальний відділ економічної освіти. Національний банк контролює і стежить за наявністю навчальних і роз'яснювальних матеріалів у рекламній та маркетинговій компаніях фінансових компаній та банків; фінансує освіту журналістів, шкільних учителів, які потім зобов'язані провести відповідну освітню роботу у своїй школі; фінансує створення методик фінансової освіти, проведення дня накопичення тощо. Важливою ланкою процесу підвищення фінансової культури в Польщі є взаємодія держави і недержавних інституцій, які пропонують програми підвищення фінансової грамотності, а Національний банк їх сертифікує.

З 2000 року з ініціативи компанії Jumpstart, а 2003-го за підтримки Конгресу США і президента Джорджа Буша квітень у США став місяцем фінансової грамотності (National Financial Literacy Month). Протягом квітня американців активно навчають, як правильно оперувати власними фінансами, набувати ефективних фінансових звичок, правильно розпоряджатися власними коштами та ухвалювати правильні рішення щодо отримання кредитів.

Управління з фінансових послуг (FSA) Великої Британії щорічно з 2003 року витрачає на підвищення фінансової культури близько 10 млн фунтів стерлінгів. Із 2000-го функціонують Бюро консультування населення, Група з питань освіти у сфері власних фінансів. Реалізуються програми: Грошовий доктор (*Money doctor*), Молодь і гроші (*Young people and money*), Що з приводу грошей? (*What about money?*). У країні проводять тижні накопичень, місяць фінансової грамотності, інформаційні кампанії в регіонах, семінари в офісах тощо.

У Росії цей напрям формування стабільного соціально-інституційного середовища почав розвиватися після активного розгортання кризових тенденцій 2008 року, які показали, що стабільність і захищеність фінансово-інституційного простору країни

безпосередньо залежать від рівня фінансової культури у країні. Цей процес здійснюється на основі наявного світового досвіду держав і недержавних інституцій, діяльність яких спрямована на розвиток загальної фінансової культури в умовах підвищення відповідальності як з боку держави, так і з боку населення.

Активна відповідальна позиція держави на фінансових ринках Росії закріплена з 1995 року, коли розпочав свою роботу Федеральний громадсько-державний фонд захисту прав вкладників і акціонерів – некомерційна організація, створена указом президента № 1157 «Про деякі заходи щодо захисту прав вкладників і акціонерів». Фонд створено для запобігання функціонуванню шахрайських фінансових компаній; формування і ведення реєстру вкладників та акціонерів, права яких було порушено на фінансовому і фондовому ринках Російської Федерації; формування і ведення реєстру юридичних і фізичних осіб, що порушують правові акти, які регулюють діяльність на фінансовому і фондовому ринках. У сферу діяльності Фонду входить формування коштів для здійснення компенсаційних виплат; організація та проведення компенсаційних виплат; контроль виплат у регіонах.

Але умови сучасної кризи продемонстрували, що, попри активну державну позицію щодо регулювання діяльності фінансових ринків та захисту вкладників і акціонерів, структура російського фінансово-інституційного простору потребує істотного доформування та розвитку загальної фінансової культури як операторів фінансового ринку, так і населення, оскільки відчутна патерналістська роль держави призводить до певних викривлень і розвитку безвідповідальності населення. Так, населення, особливо після активної діяльності держави щодо підтримки нестабільних банків у період кризи, вкорінилося в думці, що держава є відповідальною за всі процеси на фінансових ринках.

Сьогодні тільки 45% росіян ведуть облік доходів, а 28% вважають, що втрати від падіння цін на нерухомість і акції їм повинна компенсувати держава. Тому було створено Експертну групу з фінансової освіти при Федеральній службі з фінансового ринку. Експертна група працює з метою розроблення пропозицій щодо підвищення рівня фінансової грамотності громадян, у тому числі щодо підвищення інформованості про роботу російського фінансового ринку. В рамках своєї діяльності Експертна група вносить пропозиції, спрямовані на недопущення порушень законодавства РФ на фінансових ринках і на захист прав і законних інтересів інвесторів. А 2009 року Група розробила Концепцію Національної програми підвищення рівня фінансової грамотності населення Російської Федерації, що стала основою послідовної державної політики в цьому напрямі.

З 2011 року Міністерство фінансів Росії здійснює розраховані на п'ять років (2011–2015 рр.) заходи з підвищення фінансової грамотності населення. Цільова аудиторія проекту – студенти, школярі та громадяни з доходами, не вищими за середні.

Весною 2008 року стартувала Програма «Фінансова культура і безпека громадян Росії». Це загальнофедеральна програма з підвищення фінансової культури і захищеності всіх верств громадян. Основний акцент у програмі зроблено на молодь, у середовищі якої відзначається найвища потреба у поліпшенні споживчої фінансової грамотності.

Також у Росії функціонує програма підвищення фінансової грамотності IBLF, що організована інтернаціональною некомерційною організацією «Міжнародний форум лідерів бізнесу». Програма спрямована на поліпшення рівня добробуту громадян Росії і стабільності російської економіки за рахунок підвищення рівня фінансової грамотності.

Активно розвиває свою діяльність «Національний Фонд сприяння фінансовій грамотності» – некомерційна організація, заснована фізичними особами на основі спільності інтересів у сфері підвищення компетентності російських громадян із питань управління особистими фінансовими коштами. Фонд виходить із переконаності, що суспільство досягає

ТЕМА 2. Фінансова грамотність як складова фінансової культури

найбільших економічних успіхів, коли його громадяни мають розвинені навички ухвалення відповідальних і свідомих рішень у фінансовій сфері.

Аналогічні заходи на державному рівні проводять, наприклад, у Казахстані, де вже реалізована Програма підвищення інвестиційної культури та фінансової грамотності населення Республіки Казахстан на 2007–2011 роки, для якої був створений веб-сайт, де кожна зацікавлена людина могла дізнатися про планування родинного бюджету, кредитування, інвестування, планування пенсії.

Світовий банк допоміг багатьом країнам розв'язати проблему поліпшення доступу до правосуддя у фінансовій сфері. Упроваджуючи спеціалізовану позасудову систему врегулювання спорів у фінансовому секторі, держава надає ринку ефективний і доступний інструмент примирення, а також підвищує довіру людей до банківської системи й інших фінансових організацій. Перед фінансовим омбудсменом стоїть просте завдання: приймати скарги від населення щодо фінансових організацій і відповідати на них якнайшвидше. Фінансовий омбудсмен уже працює в усьому світі в понад сорока розвинених країнах і країнах, що розвиваються. Допомагаючи цим країнам, Світовий банк набув цінний досвід у тому, як можна створити більш ефективний інститут фінансового омбудсмена.

Іноземний досвід підтверджує, що тільки державне регулювання процесу зменшення фінансово неграмотних людей може виявитися дієвим.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Використовуючи додаткові джерела інформації, доповнити *табл. 3* «Фінансова культура: термінологічний словник».

Таблиця 3

Фінансова культура: термінологічний словник

Автор і джерело	Тлумачення поняття
	Фінансова грамотність – це
Шон Мунді. Рекомендації щодо розробки національних стратегій з фінансової грамотності	знання, розуміння, навички та впевненість, які дозволяють особі приймати правильні фінансові рішення та діяти відповідно до конкретних обставин. Метою розвитку фінансової грамотності є вплив на поведінку людей, а не просто надання їм знань, умінь та навичок.
Т. О. Кізима. Фінансова грамотність населення: зарубіжний досвід і вітчизняні реалії / Т. Кізима // Вісник ТНЕУ. – 2012. – № 2. – С. 64–71.	сукупність світоглядних позицій (установок), знань і навичок громадян щодо ефективного управління особистими фінансами та здатність компетентно застосовувати їх у процесі прийняття фінансових рішень.
Г. Ю. Кучерова [3]	певне вміння застосовувати фінансові знання та використовувати здобуті фінансові навички, щоб отримувати максимальну користь від управління власними фінансами та застосування фінансових послуг.
	Фінансова обізнаність – це
Г. Ю. Кучерова [3]	наявність у людини певного рівня фінансових знань та навичок, що формують відповідний рівень його компетентності з фінансових питань.
	Фінансова освіченість
Т. С. Смовженко	допомагає зрозуміти ключові фінансові поняття і використовувати їх для прийняття рішень про доходи, витрати і заощадження для вибору відповідних фінансових інструментів, планування бюджету, нагромадження коштів на майбутні цілі тощо.
Г. Ю. Кучерова [3]	характеризує наявність певного рівня здобутої фінансової освіти.

2. Готуємо панорамний урок. Працюючи у групах, розробити конспект уроку.

Група № 1. Розробка конспекту уроку з теми «Що таке фінансова поведінка людини» (курс «Фінансова поведінка», 4 клас).

Група № 2. Розробка конспекту уроку з теми «Фінансова поведінка у світі літературних героїв» (курс «Фінансова поведінка», 4 клас).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Навести факти, що свідчать про низький рівень фінансової освіченості та культури населення в Україні.
2. Вказати причини низького рівня фінансової грамотності населення в Україні. У чому полягає синдром «змушеного споживача»?
3. «Намалювати» портрет українського споживача фінансових послуг.
4. Назвати зовнішні і внутрішні чинники, що впливають на формування фінансової культури населення України.
5. Узагальнити досвід розвитку фінансової грамотності населення в європейських країнах.
6. Охарактеризувати діяльність міжнародних організацій щодо дослідження рівня фінансової грамотності населення України.
7. Назвати основні завдання державної програми «Стратегія реформування системи захисту прав споживачів на ринках фінансових послуг на 2012–2017 роки».
8. При Національній комісії з цінних паперів та фондового ринку створено ініціативну групу, яка координує дії держави та ринку з підвищення фінансової грамотності громадян України. Назвати основні напрями її діяльності.
9. Розкрити роль Проекту USAID «Розвиток фінансового сектору» (FINREP) у розвитку фінансової культури населення.

ТЕМИ ВИПУСКНИХ РОБІТ І РЕФЕРАТІВ

1. Особливості формування фінансової грамотності населення у країнах Європи.
2. Особливості формування і розвитку грошової культури в Україні.
3. Фінансова грамотність як складова фінансової культури учнівської молоді.
4. Шляхи формування фінансової культури учнів початкової школи.

ТЕМИ ПРОЕКТІВ

1. Діти і гроші.
2. Підвалини благополуччя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бонд Р. Фінансова грамотність та обізнаність в Україні: факти та висновки / Роберт Бонд, Олексій Куценко, Наталія Лозинська // Проект USAID «Розвиток фінансового сектору» (FINREP). – Київ, грудень 2010. – 42 с.
2. Захаркіна Л. С. Підвищення рівня фінансової грамотності населення України / Л. С. Захаркіна, К. П. Катериніна // Економічний форум. – 2014. – № 4. – С. 200–207.
3. Захист прав споживачів фінансових послуг: поінформовані та захищені споживачі – запорука підвищення довіри до фінансового сектору [Електронний ресурс] // Проект USAID «Розвиток фінансового сектору» (FINREP). – 2009–2012. – 104 с. – Режим доступу : http://www.finrep.kiev.ua/download/legal_publication_jan2013_ua.pdf.
4. Кізима Т. Фінансова грамотність населення: зарубіжний досвід і вітчизняні реалії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vtneu/2012_2/2_2012/06Kiz.pdf.

ТЕМА 2. Фінансова грамотність як складова фінансової культури

5. Ковтун О. А. Проблеми періодизації трансформації фінансової поведінки домогосподарств на ринку фінансових послуг України / О. А. Ковтун // Проблеми економіки. – 2013. – № 3. – С. 274–281.
6. Корнівська В. О. Формування фінансової культури українського населення в контексті мінімізації ринкової асиметрії [Електронний ресурс] / В. О. Корнівська // Економіка і прогнозування. – 2011. – № 4. – С. 117–126. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/econprog_2011_4_13.pdf.
7. Кучерова Г. Ю. Шляхи розвитку фінансової культури населення [Електронний ресурс] / Г. Ю. Кучерова // Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту. – 2013. – № 2. – С. 125–131. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vsuem_2013_2_18.pdf. – (Сер. : Економіка і менеджмент).
8. Ломачинська І. А. Фінансова грамотність як основа оптимізації фінансової поведінки в умовах глобальної трансформації [Електронний ресурс] / І. А. Ломачинська. – Режим доступу : http://onu.edu.ua/uk/science/sp/announcer_onu/economics/econom16_20.
9. Радзішевська Д. В. Підвищення фінансової грамотності населення України як один із пріоритетів державної політики на сучасному етапі [Електронний ресурс] / Д. В. Радзішевська. – Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej/ej13/txts/Radzishevsk.pdf>.
10. Соркін І. В. Методологічні засади розроблення стратегічних документів щодо фінансової грамотності / І. В. Соркін // Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики. – 2013. – Вип. 2. – С. 301–309.
11. Стратегія реформування системи захисту прав споживачів на ринках фінансових послуг на 2012–2017 рр. : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.10.2012 № 867-р.
12. Шпак І. Фінансово безкультурні українці? [Електронний ресурс] / Інна Шпак // Економічна правда. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/publications/2011/03/3/274995>.

Тема 3.**«ФІНАНСОВА ГРАМОТНІСТЬ»
У СИСТЕМІ ШКІЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ***План лекції*

- 3.1. Сучасний стан і проблеми шкільної економічної освіти.
- 3.2. Роль курсів за вибором економічного профілю у формуванні фінансової грамотності учнів.
- 3.3. Курси предмета «Фінансова грамотність»: змістовий і методичний огляд; стан і перспективи впровадження.

*Орієнтовний зміст***3.1. СУЧАСНИЙ СТАН І ПРОБЛЕМИ ШКІЛЬНОЇ
ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ**

Актуальність проблеми формування економічної культури учнів загальноосвітніх навчальних закладів відзначено в нормативних освітніх документах. Так, Державний стандарт початкової загальної освіти, затверджений постановою Кабінету Міністрів № 462 від 20.04.2011, окреслює вимоги до освіченості учнів початкової школи, гарантії держави в її досягненні.

Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів репрезентовано за галузевим принципом у семи освітніх галузях, однією з яких є «Суспільствознавство». Основна мета освітньої галузі «Суспільствознавство» полягає в забезпеченні розвитку учня як особистості, що керується гуманістичними нормами і цінностями, усвідомлює себе громадянином України та успішно самореалізується в сучасному українському суспільстві.

Як зазначено в документі, завданнями цієї освітньої галузі є:

- забезпечення реалізації можливостей розвитку учня як вільної особистості, здатної за допомогою набутих ключових і галузевих компетентностей ефективно самореалізовуватися в сучасному багатоманітному глобалізованому світі та брати участь у житті демократичної, соціальної, правової держави і громадянського суспільства, вчитися протягом усього життя;
- розвиток інтелекту дитини, її критичного і творчого мислення, визначення нею власної ідентичності як особистості, громадянина, члена родини, етнічної, релігійної, регіональної та локальної спільноти;
- формування в учнів почуття власної гідності, поваги до прав людини, гуманістичних традицій і загальнолюдських цінностей, здатності формувати власну етичну позицію та дотримуватися правил соціально відповідальної поведінки.

Суспільствознавчий компонент освітньої галузі «Суспільствознавство» у старшій школі (змістова лінія – людина в економічній сфері) визначає такі державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів.

Учні мають знати і розуміти сутність і структуру економіки та економічних відносин, економічної системи України, функціонування ринку праці, бюджетної, фінансової, податкової систем, сутність підприємництва, уміти аналізувати економічні відносини, використовуючи при цьому історичний підхід, критичне мислення та елементи логіки, добирати джерела економічної інформації та працювати з економічними даними, уста-

ТЕМА 3. «Фінансова грамотність» у системі шкільної економічної освіти

новлювати причинно-наслідкові зв'язки між економічними подіями на міжнародній арені та в Україні, аналізувати і враховувати фінансові ризики, застосовувати набуті знання і вміння під час планування домашнього господарства та бюджету родини, формування власних професійних цілей та вибору шляхів їх досягнення, виявляти ставлення до власних економічних потреб та шляхів їх задоволення, оцінювати особливості сучасного ринку праці в Україні, наявні економічні ресурси, можливість розроблення та реалізації особистих економічних проєктів, розуміти об'єктивні причини глобалізації.

Концепція економічної освіти (рішення Колегії МОН України від 04.12.2003, протокол № 12/7-4) визначає метою шкільної економічної освіти «формування економічної культури молоді, сприяння розумінню та компетентному використанню економічних законів, подальшому вибору професійної діяльності».

З огляду на державні й особистісні потреби, предмет «Економіка» починаючи із 2001/2002 н. р. включено до інваріантної частини типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів на 2001/2002 – 2004/2005 н. р. (наказ МОН України від 25.04.2001 № 342). МОН України ініціювало створення кількох варіантів програм, підручників, навчально-методичних посібників.

У ті роки МОН України рекомендувало викладати дисципліни економічного циклу за схемою, представленою в табл. 4 (до неї включено спецкурси – С, навчальний предмет «Основи економіки» – ОЕ).

Таблиця 4

Схема викладання дисциплін економічного циклу

Класи	Варіанти викладання дисциплін економічного циклу				
	1	2	3 (поглиблене вивчення)	4 (поглиблене вивчення)	5
1	С	–	–	–	–
2	С	–	–	–	–
3	С	–	–	–	–
4	С	–	–	–	–
5	С	С	–	–	–
6	С	С	–	–	–
7	С	С	–	–	–
8	С	С	ОЕ, С	–	–
9	С	ОЕ, С	ОЕ, С	–	–
10	ОЕ	ОЕ	ОЕ	ОЕ	ОЕ
11	С	С	С	ОЕ, С	–

Джерело. Про вивчення економіки у 2001/2002 навчальному році // Географія та основи економіки в школі. – 2001. – № 3. – С. 4–5.

Загальноосвітній навчальний заклад міг обирати варіант упровадження економічних знань залежно від своєї загальної концепції економічної освіти і профілю закладу, потреб та інтересів учнів.

Науковці виділяють чотири етапи впровадження економічних дисциплін в освітній процес загальноосвітніх навчальних закладів, кожен з яких потребував певної підготовки вчителів і створення відповідного економічного освітнього простору.

Перший етап (1991–1993 рр.) – пошук змісту, форм і методів викладання економіки. Для нього характерні: відсутність логічно побудованого курсу економіки, навчальної та методичної літератури, в основному лекційний тип викладання окремих елементів економічної теорії та інших економічних дисциплін.

Другий етап (1994–2000 рр.) – період формування, розвитку і накопичення навчального та кадрового потенціалу, матеріальної бази, досвіду викладання економіки.

У середині 90-х років ХХ століття на державному рівні було зроблено першу спробу запровадження економіки в загальноосвітніх навчальних закладах. У той час було розроблено проект Концепції економічної освіти і Державного стандарту загальної середньої освіти з економіки, видано перший підручник з економіки для загальноосвітніх навчальних закладів (2000 р.), почалася масова перепідготовка вчителів. У квітні 1996 року було створено Всеукраїнську асоціацію викладачів економіки (ВУАВЕ); 1998-го проведено першу учнівську олімпіаду з економіки.

А 1997 року вийшов збірник «Неперервна економічна освіта: навчальні програми» (автори І. Сасова, О. Падалка, О. Шпак), у якому було вміщено програми із соціально-економічної підготовки учнів 1–11 класів.

Третій етап (2001–2004 рр.) – період масового запровадження економіки в загальноосвітніх навчальних закладах.

Значну роль щодо розв'язання вищезгаданої проблеми відіграла співпраця вітчизняних фахівців з Національною радою з економічної освіти США (NCEE), що існує з 1949 року і є однією з найвпливовіших у світі недержавних освітніх організацій. Так, наприклад, NCEE у рамках семінарів «Тренінг тренерів» надала суттєву допомогу у становленні економічної освіти в країнах СНД, у тому числі в Україні.

Активна робота з організації науково-методичного супроводу викладання економіки та курсів за вибором здійснювалась обласними інститутами післядипломної педагогічної освіти. Зокрема, 2001 року в Харківському обласному науково-методичному інституті безперервної освіти вперше в Україні введено посаду методиста з економіки. Того ж року проведено першу Всеукраїнську олімпіаду з економіки. У вересні 2004-го в Києві відбувся Міжнародний симпозіум «Економічна освіта в системі підвищення кваліфікації педагогів: розвиток партнерства».

Станом на кінець 2004 року мережа недержавних організацій економічної освіти об'єднувала 16 регіональних центрів, Всеукраїнську асоціацію вчителів економіки, Українську раду з економічної освіти (УРЕО). У той час за активної участі тренерів УРЕО в Харкові вийшов перший номер журналу «Економіка в школах України».

Четвертий етап (з 2005 року) – період формування безперервної економічної освіти, що реалізувався шляхом упровадження допрофільного і профільного навчання.

Починаючи з 2005 року в регіонах України ініціюється створення і впровадження програм розвитку безперервної економічної освіти. Так, у Харківській області з метою створення цілісної системи економічної освіти прийнято Обласну програму розвитку безперервної економічної освіти на 2005–2010 роки (затверджено 30.11.2004 головним управлінням освіти і науки Харківської обласної державної адміністрації), структурна модель якої мала таку схему: дошкільний навчальний заклад (ДНЗ) – 1(2) – 11-й клас; з п'ятого до 11-го класу; з восьмого до 11-го класу; 10–11-й класи, забезпечуючи такі функції: загальноосвітню, пов'язану з формуванням світогляду та розвитком розумових здібностей на основі економічного

способу мислення; компетентнісну, спрямовану на формування вмінь практичного і творчого застосування здобутих економічних знань як основи прийняття багатьох повсякденних рішень; профорієнтаційну, що реалізується в ході формування та розвитку професійних навичок до підприємницької діяльності й діяльності в економічній сфері взагалі; виховну, пов'язану з формуванням сучасної економічної культури особистості, фінансової грамотності, трудової моралі, ділової етики тощо.

Відповідно до листа МОН України щодо викладання економіки в 2006/2007 н. р., на початок року було підготовлено навчально-методичне забезпечення для учнів і вчителів (навчальні програми, підручники і посібники, збірники завдань і задач, інтегрований електронний комплекс, навчальну програму курсів підвищення кваліфікації вчителів), організовано регіональні центри економічної освіти, за допомогою яких проводилась підготовка вчителів у курсовий і міжкурсний періоди, створено Асоціацію вчителів економіки, продовжувалося видання фахових журналів та ін. Проте шкільна економічна освіта гальмувалася через брак підготовлених учителів економіки, особливо в сільській місцевості.

Аналіз методичних листів МОН України щодо викладання у школах економіки у 2001–2014 роках засвідчив, що держава вбачала метою економічної освіти і виховання учнів формування в них економічного мислення, готовності свідомо діяти, застосовувати отримані знання на практиці. Зазначене є цілком закономірним, оскільки саме у школі формується економічна культура учнів, яка дозволяє швидше адаптуватися в умовах ринкової економіки.

Отже, відповідно до державних вимог вивчення економіки в школі має забезпечувати розвиток економічної культури, економічного мислення учнів, спрямованих на критичний аналіз процесів і результативність діяльності; формування вмінь самостійно набувати, засвоювати і застосовувати економічні знання, пояснювати сучасні економічні процеси; розширення уявлень про професійну діяльність у сфері економіки, отримання і закріплення навичок обраного профілю.

Перехід до профільної школи зумовив зміни в економічній освіті. У старшій школі економіка як базова дисципліна з 2011/2012 н. р. викладається в 11-х класах усіх профілів (1 год. щотижня). Профільне навчання забезпечується вивченням курсу «Економіка» (3 год. щотижня в 10–11 класах), введенням курсів за вибором і факультативів, а також близьких до економіки предметів (математики на академічному рівні та географії на профільному).

Навчання здійснюється з використанням таких програм.

- Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Економіка. 11 класи. Рівень стандарту, академічний рівень. – К., 2010.
- Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Економіка. 10–11 класи. Профільний рівень. – К., 2010.
- Програми для профільного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах. Програми спецкурсів і факультативів. 10–11 кл. (вид-во «Абетка-Нова», 2003, 2006).
- Збірник програм з економіки для загальноосвітніх навчальних закладів (курси за вибором) Ч. I. 10-11 класи (для 11 класу), (вид-во «Аксіома», 2008).
- Збірник програм з економіки для загальноосвітніх навчальних закладів (курси за вибором). Ч. II (вид-во «Аксіома», 2008).
- Економіка. Програми курсів за вибором та факультативів. – К., 2010.
- Основи споживчих знань (Гільберг Т. Г., Капіруліна С. Л., Довгань А. І. та ін.). – ЄС і ПРООН, 2008.

Під час організації допрофільного вивчення економіки у 8–9-х класах за рахунок годин варіативної складової навчального плану рекомендовано вивчати курс «Моя економіка» (автори: Л. Кириленко, Л. Крупська, І. Пархоменко, І. Тимченко).

Таким чином, можна констатувати, що в Україні сформовано систему шкільної економічної освіти, яка має:

- певну правову базу, зафіксовану в законодавстві України в галузі освіти, і методологічну базу, відображену у відповідних концептуальних документах і дослідженнях;
- новий зміст освіти, відображений у Державному стандарті освіти і навчальних програмах, зокрема профільної школи;
- програми і навчально-методичні матеріали для курсів за вибором економічного спрямування та факультативів і досвід викладання цих курсів;
- організацію позаурочної дослідницької діяльності учнів (Всеукраїнські олімпіади з економіки, турніри юних економістів, конкурс-захист МАН);
- значну кількість методичних розробок, здійснених учителями і методистами з економіки ІППО.

3.2. РОЛЬ КУРСІВ ЗА ВИБОРОМ ЕКОНОМІЧНОГО ПРОФІЛЮ У ФОРМУВАННІ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ УЧНІВ

Сучасна шкільна економічна освіта включає три блоки дисциплін, котрі формують світогляд учнів: загальноосвітній, інноваційно-практичний, блок дисциплін спеціальної підготовки. Вони можуть вивчатися залежно від обраного навчальним закладом рівня. Такими рівнями є: початковий (початкова економічна освіта – 1–4 класи); перший (основна економічна освіта – 5–7 класи); другий (допрофільна економічна освіта – 8–9 класи); третій (профільна економічна освіта – 10–11 класи). Перелік і зміст курсів за вибором економічного спрямування залежить як від рівня, на якому починається їх вивчення, так і від моделі, яку обрав навчальний заклад: 1) ДНЗ – 1(2) – 11 класи; 2) 5–11 класи; 3) 8–11 класи; 4) 10–11 класи.

Усі програми шкільної економічної освіти можна умовно розподілити на три групи: 1) програми загальнокультурного характеру, завдання яких – загальна економічна освіта, що передбачає ознайомлення з основами економічної теорії, господарського і суспільного життя; 2) програми, метою яких є підготовка до подальшого вдосконалення і поглиблення одержаних знань у галузі економіки (це курси академічного характеру); 3) курси прагматичного, професіонального характеру (основи підприємництва, податкового законодавства, банківської справи тощо).

Починаючи з 2006/2007 н. р. МОН України рекомендувало в 5–6 класах вивчати курс за вибором «Подорож у світ економіки» (автори: Т. Гільберг, Г. Думанська, Л. Іващенко), у 7-му класі – «Підприємництво у дії», «Міжнародний ринок», «Ділова активність» (колектив авторів). У разі допрофільної підготовки (8–9 класи) – курс «Моя економіка» (автори: Л. Кириленко, Л. Крупська, І. Пархоменко, І. Тимченко). Однак упровадження цих курсів відбувалося активно тільки в тих регіонах країни, де було прийнято програми розвитку безперервної економічної освіти (табл. 5).

Регіональна державна підтримка і відповідне навчально-методичне забезпечення дозволяє спрямувати зусилля на подальший розвиток економічної освіти і підготовку вчителів економіки як основну складову формування економічної та фінансової культури учнів. Так, програми курсів за вибором і факультативів (табл. 6), затверджені МОН України

ТЕМА 3. «Фінансова грамотність» у системі шкільної економічної освіти

(наказ від 28.10.2010 № 1021), сприяють розвитковій професійній спрямованості особистості, формуванню в неї економічного мислення, розвитку практичних умінь і навичок у фінансовій сфері.

Таблиця 5

Курси за вибором економічного спрямування

Основна школа (5–9 класи)

№ пор.	Назва курсу	Автори	Клас	Кількість годин
1.	Ділова активність	Авторський колектив зі Львова і Львівської області	8–9	35 – рівень А 70 – рівень Б
2.	Основи споживчих знань	С. Ганаба, О. Мартинюк	8 (11)	35
3.	Основи сімейного господарювання	Г. Горленко, М. Карлін, О. Мартинюк	7–9	35
4.	Основи сімейного господарювання	М. Карлін, О. Мартинюк	8 (9)	35 – рівень А 70 – рівень Б
5.	Подорож у світ економіки	Т. Гільберг, Г. Думанська, Л. Іващенко	5–6	34
6.	Початки економіки	Ю. Бицюра	5–7	35
7.	Основи споживчих знань	Т. Гільберг, А. Довгань, С. Капіруліна та ін.	1–11	35

Джерело. Збірник програм з економіки для загальноосвітніх навчальних закладів (для курсів за вибором). – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. – Ч. 2. – 384 с.

Таблиця 6

Курси за вибором і факультативи економічного спрямування

Основна школа (5–9 класи)

№ пор.	Назва курсу	Автори	Клас	Кількість годин
1.	Я – клієнт банку	Г. Горленко, К. Горленко	8 (9)	17
2.	Етика ділового спілкування	О. Юхимович	8 (9)	8
3.	Основи підприємницької діяльності	О. Гребеннікова, Л. Яцунь	9	17
4.	Клієнт банку (поглиблене вивчення)	Г. Горленко, К. Горленко	8–9	35

Джерело. Економіка : програми курсів за вибором та факультативів. – К. : Поліграфкнига, 2010. – 64 с.

До переліку програм з економіки для основної школи, окрім наведених у табл. 6, входять також програми для класів із поглибленим вивченням предмета, а саме:

1. Основи економіки. Програма для 8–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів з поглибленим вивченням економіки (автор І. Климюк);

2. Економіка. Програма курсу за вибором 2–11 кл. ЗНЗ (автори: О. Решетняк, І. Тимченко, Ю. Лелюк, Т. Чорна, Л. Пужайчерда).

У межах варіативної компоненти змісту освіти пропонується вивчення у 10-му класі таких курсів за вибором: «Основи споживчих знань», «Основи інтелектуальної власності», «Фінансова математика», «Географічна економіка», «Економічне моделювання та розв'язування економічних задач».

У старшій школі як профільний зміст предмета «Економіка» представлений окремими спеціальними курсами, які враховують інтереси, здібності та життєві плани учнів, з одного боку, і відповідають профілю школи – з другого. До варіативної частини профільної школи віднесено такі економічні курси: «Основи підприємницької діяльності», «Власна справа», «Основи менеджменту», «Основи інтелектуальної власності», «Основи споживчих знань», «Основи сімейного господарювання» тощо.

Основними завданнями курсів за вибором є забезпечення вивчення економіки і споріднених з нею предметів на достатньому рівні. За їх допомогою відбувається трансформація наукових знань учнів в їх практичний досвід. Практичні роботи, екскурсії, презентації, дослідження, моделюючі або ситуативні вправи є невід'ємною складовою занять. Робочі плани профільних класів можуть включати багато курсів за вибором і факультативів. Тим самим забезпечується гнучка система профільного навчання, яка надає учням можливість обрати індивідуальну освітню програму.

Робочі плани класів із поглибленим вивченням предмета, крім розширення і поглиблення змісту, мають сприяти формування стійкого інтересу до предмета, розвитку відповідних компетенцій і орієнтацій на професійну діяльність, пов'язану з обраним профілем.

3.3. КУРС «ФІНАНСОВА ГРАМОТНІСТЬ»: ЗМІСТОВИЙ І МЕТОДИЧНИЙ ОГЛЯД; СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ

Підсумовуючи вищезазначене, можна стверджувати про нагальну необхідність державних освітніх реформ для підвищення рівня фінансової грамотності громадян України різних вікових груп. Дослідження у сфері фінансової грамотності населення країни визначили актуальність проблеми системного впровадження освітніх науково-методичних розробок щодо її підвищення у практику шкільної економічної освіти.

Адже відсутність ключових компетенцій у сфері особистих фінансів, пов'язаних з уявою про технології збереження грошей, кредитування та страхування на фінансовому ринку, безпечне інвестування, податкову дисципліну, адекватну оцінку фінансових ризиків, приводить до того, що чисельність неграмотних споживачів та інвесторів, а також ненадійних кредиторів поповнюється представниками молодого покоління.

У зв'язку з цим одним із важливих напрямів роботи системи шкільної економічної освіти є активна участь у впровадженні в навчальний план курсів, які дозволяють учням отримати базові компетенції у сфері фінансової культури.

Заявку на проведення дослідно-експериментальної роботи за темою «Науково-методичні засади впровадження фінансової грамотності в навчально-виховний процес навчальних закладів» на базі загальноосвітніх навчальних закладів і вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації України на 2012–2019 роки затверджено наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України № 828 від 19.07.2012.

Актуальність проведення експерименту визначається зовнішніми для системи освіти факторами: низьким рівнем фінансової грамотності населення, у тому числі учнів, складністю фінансових продуктів, недовірою громадян до банківської системи, а також ситуацією на ринку освітніх послуг, яка пов'язана з потребою:

- формування соціально-економічних компетенцій у школярів;
- забезпечення діяльнісного підходу в освіті;
- переходу до нового змісту економічної освіти.

Для наукового обґрунтування експерименту було розроблено модель, відповідно до якої школа, як один із найважливіших соціальних інститутів, має сприяти адаптації учнів до сучасних економічних умов і створювати передумови для особистісного зростання та підвищення рівня інформованості в різних сферах життя, у тому числі економічній.

Мета дослідження – експериментальна перевірка результативності виховання фінансово грамотного споживача і підготовки його до взаємодії з чинною фінансовою системою в навчально-виховному процесі навчальних закладів.

Об'єкт дослідження – учасники навчально-виховного процесу навчальних закладів, включаючи учнів, студентів, їхніх батьків, учителів і викладачів.

Предмет дослідження – зміст і психолого-педагогічні технології організації системи фінансової освіти і шляхи її кадрового забезпечення.

Гіпотеза дослідження полягала у припущенні, що послідовна реалізація запропонованого проекту дасть змогу сформувати в учнів:

- фінансовий імунітет як спроможність швидко адаптуватися до мінливого фінансового середовища і зберігати відчуття психологічного благополуччя при споживанні фінансових послуг, що передбачає фінансову обізнаність, уміння правильно захищатися від потенційно шкідливої та неправдивої фінансової інформації з урахуванням прямих і прихованих впливів у мережі «Інтернет» та інших ЗМІ;
- рефлексію і критичне мислення як психологічні механізми, які забезпечують свідоме споживання фінансових послуг на основі ефективного орієнтування у фінансовому середовищі та осмислення власних фінансових потреб, адекватного і різнобічного оцінювання змісту і форм фінансової інформації, повноцінного і критичного її тлумачення, формування фінансової культури;
- здатність до самостійного фінансового життя для компетентного прийняття фінансових рішень щодо реалізації життєвих завдань, поліпшення особистого комфорту у фінансовому середовищі тощо.

Гіпотеза визначила необхідність підвищення ефективності економічної освіти через практико-орієнтоване навчання учнів фінансової грамотності на основі діяльнісного підходу з метою формування важливих соціально-економічних компетенцій, що можливо лише в умовах розширення освітнього простору школи.

Були визначені такі завдання дослідно-експериментальної роботи:

- провести інвентаризацію наявних навчальних програм на рівні початкової та середньої школи, що стосуються формування фінансових знань і навичок, та привести їх до єдиного стандарту на базі сучасних інформаційних технологій навчання;
- розробити концепцію розвитку системи фінансової грамотності, стратегію підготовки педагогічних колективів і батьків до впровадження фінансових інновацій;
- вивчити можливості адаптації світового досвіду підвищення фінансової грамотності в системі освіти;
- здійснити підготовку педагогічних колективів експериментальних навчальних закладів до проведення дослідно-експериментальної роботи;
- удосконалити критерії та стандартизувати психодіагностичні методики оцінювання фінансової грамотності учнів, студентів навчальних закладів, різних аспектів їхньої фінансової компетентності;
- розробити навчальні програми з фінансової грамотності для учнів початкової та основної школи, курсу «Фінансова грамотність» для учнів старшої школи і студентів вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації (з урахуванням особливостей переходу до профільного навчання), фінансових факультативів та методичні рекомендації (посібники) з фінансової грамотності для вчителів і викладачів;
- підготувати робочий зошит і підручник з курсу «Фінансова грамотність» для учнів 10 класу і студентів вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації;
- розробити й апробувати сучасні психолого-педагогічні технології організації процесу формування фінансової грамотності учнів та студентів, засновані на практичних навичках і компетенціях використання фінансових послуг задля підвищення власного фінансового добробуту;

- здійснювати моніторинг розвитку фінансової грамотності учнів, залучених до участі в дослідно-експериментальній роботі, та зіставлення його результатів з даними всеукраїнського моніторингу рівня фінансової грамотності населення;
- розробити концепцію фахової підготовки педагогів з фінансової грамотності на базі закладів системи післядипломної педагогічної освіти;
- підготувати навчально-методичні комплекси спецкурсів для підготовки педагогів і підвищення їхньої кваліфікації;
- відпрацювати алгоритми координації зусиль науковців і педагогів усіх ланок освіти (загальноосвітніх і позашкільних навчальних закладів, педагогічних університетів, системи підвищення кваліфікації) з метою поширення практик із фінансової грамотності;
- розробити програму взаємодії загальноосвітнього навчального закладу і територіальних установ, закладів освіти, громадських організацій, теле- і радіокомпаній, операторів мобільного зв'язку, ЗМІ, покликану сприяти розвитку системи шкільної фінансової освіти задля популяризації в суспільстві ідеї фінансової грамотності.

Науково-педагогічні принципи, на основі яких здійснюється дослідно-експериментальна робота, узгоджуються із загальними педагогічними принципами, які віддзеркалюють сучасний рівень розвитку та напрями становлення освіти в Україні.

Методологічною базою проведення експериментальної роботи є практико-орієнтована парадигма, основою якої виступають взаємопов'язані компетентнісний і діяльнісний підходи.

Діяльнісний підхід розглядається через призму економічної культури, яка проявляється в діяльності, поведінці та спілкуванні й заснована на врахуванні економічних цінностей. Економічна культура, у свою чергу, лежить в основі економічного виховання.

Важливо, що школа, залишаючись головною ланкою освітнього процесу, перестає бути єдиним джерелом навчальної інформації. В освітній простір активно входять професійні учасники фінансового ринку, тобто йдеться про створення системи партнерства у сфері фінансової освіти для забезпечення практичної складової навчання.

Наукова новизна дослідно-експериментальної роботи полягає:

- у створенні психолого-педагогічних засад новітньої системи фінансової освіти, що відповідає викликам сучасного суспільства, завданням модернізації освіти в Україні;
- розробленні інноваційних технологій навчання фінансової грамотності; визначенні умов і способів підготовки дитини та молоді до ефективної практичної взаємодії з фінансовим світом;
- підготовці навчальних програм, методичних рекомендацій, підручників і посібників, які становитимуть основу цілісної системи психолого-педагогічних технологій розвитку фінансової грамотності та фінансової культури учнів, студентів;
- розробленні концепції фахової підготовки педагогів із фінансової грамотності на базі закладів післядипломної педагогічної освіти.

Практичну значущість дослідно-експериментальної роботи становлять:

- перевірка результативності і визначення умов ефективного застосування знань із фінансової грамотності в навчально-виховному процесі навчальних закладів;
- підготовка навчальних програм, науково-методичне і кадрове забезпечення умов для масового впровадження фінансової грамотності в навчально-виховний процес навчальних закладів.

Проектом визначені терміни та етапи проведення дослідно-експериментальної роботи (табл. 7).

Терміни та етапи проведення дослідно-експериментальної роботи

Етапи проведення дослідно-експериментальної роботи	Терміни
I. Організаційно-підготовчий етап	червень 2012 р. – серпень 2013 р.
II. Концептуально-діагностичний етап	вересень 2013 р. – серпень 2014 р.
III. Формувальний етап	вересень 2014 р. – серпень 2016 р.
IV. Узагальнювальний етап	вересень 2016 р. – серпень 2017 р.
V. Коригувальний етап	вересень 2018 р. – серпень 2019 р.

Підвищення фінансової грамотності учнівської молоді в Україні пов'язано сьогодні з багатьма чинниками, у тому числі з вивченням курсу «Фінансова грамотність». Цей курс упродовж 2011/2012 н. р. у рамках пілотного проекту було розпочато у 13 загальноосвітніх навчальних закладах Київської, Донецької, Львівської, Черкаської і Харківської областей.

Курс «Фінансова грамотність», розроблений Проектом USAID / FINREP разом з Університетом банківської справи Національного банку України, має на меті навчання школярів віком від 15 до 16 років практичних аспектів фінансового планування, управління власними фінансами та відповідальної поведінки споживача фінансових послуг.

Для довідки. USAID / FINREP-II – це п'ятирічна програма розвитку фінансового сектору, яка реалізується з жовтня 2012 року до жовтня 2017-го. Вона розроблена з метою надання допомоги Україні в підвищенні стабільності фінансового сектору та відновленні довіри в населення до фінансових ринків. Партнерами програми виступають Міністерство освіти і науки України та Національний банк України, а також організації громадянського суспільства і приватний сектор.

Навчальна програма курсу розрахована на повний академічний рік (два семестри). Вона складається з чотирьох блоків – «Введення до власних фінансів», «Заощадження та інвестування», «Запозичення», «Страховання і власний бюджет». Для викладання курсу Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) було надруковано підручники (робочий зошит і підручник для учня, а також навчальний посібник для вчителя).

У 2012/2013 навчальному році у проекті брали участь понад 2 800 учнів із 71 навчального закладу, що охоплювали 14 регіонів України.

Важливою складовою навчання учнів основ фінансової грамотності є участь у проєктній і дослідницькій роботі. Саме ця складова навчання дозволяє забезпечити діяльнісний підхід у навчанні, формування базових економічних і фінансових компетенцій, які потрібні кожній молодій людині та мають сприяти підвищенню її конкурентоздатності на ринку праці.

Програмою розвитку фінансового сектору (USAID / FINREP-II) за технічної підтримки Української біржі в рамках проекту було організоване Змагання юних інвесторів – інтерактивну інвестиційну гру, яка стала додатковим інструментом навчання в рамках курсу «Фінансова грамотність». У першому змаганні у 2012/2013 навчальному році брало участь 45 команд із 30 шкіл – учасників експериментального проекту. Метою змагання стала можливість надати учням спробу навчитися інвестувати кошти в акції за допомогою моделювання ситуації на фондовому ринку.

Змагання проходило із 17 грудня 2012 року до 17 травня 2013-го з використанням сервісу «Української біржі» – «Портфель інвестора», який дозволяв моделювати портфель із цінних паперів і здійснювати віртуальні операції з акціями. Кожна команда отримала 100 тисяч «віртуальних» гривень, які вона інвестувала в акції різних українських емітентів,

включених у ринок заявок «Української біржі». Вартість портфеля визначалася щодня за ціною закриття.

Керували роботою команд – учителі, відповідальні за викладання курсу, які самостійно приймали рішення щодо організації участі команди у змаганні. Учителі були інвестиційними радниками, але інвестиційні рішення приймали саме учні. У кінці кожного місяця залежно від чистого приросту вартості портфеля визначали команду-переможця. Володарем головного призу стала команда, портфель якої в кінці навчального року мав найбільшу вартість.

22 серпня 2013 року відбулося перше нагородження переможців Змагання юних інвесторів. У церемонії нагородження, яка проходила у приміщенні Української біржі, взяли участь капітани команд-переможниць із Хмельницького, Черкас і Херсона разом зі своїми інвестиційними радниками – учителями курсу «Фінансова грамотність».

Щороку Проектом готується звіт про результати проведення підсумкової контрольної діагностики рівня фінансової грамотності учнів загальноосвітніх навчальних закладів і вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації, залучених до дослідно-експериментальної роботи у країні. За результатами вступної і заключної перевірок на першому етапі експерименту рівень знань збільшився на 20 відсотків.

У рамках реалізації другого (концептуально-діагностичного) етапу проекту «Фінансова грамотність» учнів 10-х класів було забезпечено комплектами навчально-методичних матеріалів з дисципліни «Фінансова грамотність», які одержали гриф МОН (навчальна програма, навчальний посібник і робочий зошит для учня, посібник для вчителя).

Водночас було вдосконалено навчальну програму, доопрацьовано навчально-методичні матеріали, надруковано 2-ге видання навчального посібника і робочий зошит для учнів.

Курс «Фінансова грамотність» був уведений як вибіркова дисципліна до навчальних планів загальноосвітніх шкіл і впроваджений у 450 школах 25-ти регіонів України, а також у містах Києві та Севастополі; загалом курсом було охоплено понад 14 000 школярів віком 16 років. Проведено 27 тренінгів, семінарів, круглих столів для підготовки тренерів із курсу «Фінансова грамотність» у 25-ти регіонах України, містах Києві та Севастополі, під час яких підготовлено 420 учителів.

14–15 жовтня 2013 року відбувся Всеукраїнський семінар-практикум, метою якого була підготовка тренерського складу викладачів курсу «Фінансова грамотність», які організовують методичну підтримку вчителів, на рівні регіональних інститутів післядипломної педагогічної освіти.

Проектом проведено інтерактивні заняття з фінансової грамотності у 47 літніх таборах 15 регіонів України, у результаті яких понад 3 000 дітей віком від 9 до 16 років упродовж літнього відпочинку одержали базові знання з фінансової грамотності.

Було розпочато спільну роботу з адаптації навчально-методичних комплектів з курсу «Фінансова грамотність» для учнів 1–4, 5–9 класів, наданих Міжнародною асоціацією фінансової освіти дітей та молоді «Aflatoun» (м. Амстердам, Нідерланди), і проведено регіональні тури Всеукраїнського турніру з фінансової грамотності для школярів.

Обов'язковим етапом проектної роботи стала участь школярів у конкурсах різного рівня. Проведення такого роду освітніх заходів має системний характер і стає одним із стратегічних напрямів експериментальної роботи. Проект USAID / FINREP пропонує додаткові заходи з метою підвищення ефективності навчання курсу «Фінансова грамотність». Так, 31 жовтня 2013 року відзначався Всесвітній день заощаджень, головна ідея якого – привернути увагу до важливості розвитку культури заощаджень і показати, наскільки важливо для фінансового добробуту планувати бюджет, дбати про зменшення заборгованості та заощаджувати гроші.

Із 22 жовтня до 5 листопада 2013 року серед школярів України, які вивчають курс «Фінансова грамотність», уперше проходив відеоконкурс «Заощаджуй!». Конкурс організувала Програма розвитку фінансового сектору (USAID / FINREP-II) за підтримки Національного банку України в рамках святкування Всесвітнього дня заощаджень і Всеукраїнського тижня фінансової грамотності. За правилами конкурсу, команда з двох осіб мала створити відео тривалістю до двох хвилин, яке б мотивувало людей заощаджувати або розповідало б, як заощаджують самі учасники. Надіслали відео 16 команд із 10 областей України. Усі надіслані відео оцінювало журі, до якого входили представники Програми розвитку фінансового сектору (USAID / FINREP-II), Агентства США з міжнародного розвитку, а також Національного банку України. Відео оцінювали за трьома критеріями: змістова частина, оригінальність і майстерність оформлення / режисура.

З 4 до 10 листопада 2013 року тривав Всеукраїнський тиждень фінансової грамотності, у рамках якого в навчальних закладах проводились відповідні заходи. Як приклад, наводимо план тижня фінансової грамотності в Каїрській загальноосвітній школі I–III ступенів Горностаївського району Херсонської області – учитель курсу «Фінансова грамотність» Алла Дмитрівна Солодовник (табл. 8).

Таблиця 8

**План тижня фінансової грамотності в Каїрській ЗОШ I–III ступенів
Горностаївського району Херсонської області**

Дата проведення	Початок заходу	Форма роботи	Категорія учнів	Тема заходу
04.11.2013	13.25	Тренінг	10–11 клас	Вчимося рахувати гроші
05.11.2013	09.40	Гра	6–7 клас	Бізнес крокодила Гени
06.11.2013	13.25	Ерудит-шоу	8–9 клас	Хто не лічить – той не має
07.11.2013	08.30	Урок фінансової грамотності	5 клас	Доходи і витрати моєї родини
08.11.2013	14.00	Екскурсія до банку	10–11 клас	Я – клієнт банку

У справі формування фінансової культури учнівської молоді важливо долучитися до наявного у світі досвіду підвищення фінансової грамотності.

Міжнародна організація фінансової освіти дітей і молоді (Child and Youth Finance International, CYFI) організовує святкування Всесвітнього тижня грошей (Global Money Week). Будь-яка школа чи організація з будь-якої країни світу може долучитися до святкування цієї події. Близько 1 мільйона дітей із 80-ти країн світу 2013 року відсвяткували Всесвітній тиждень грошей.

Відповідно до наказу Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 19.07.2012 № 828 «Про проведення дослідно-експериментальної роботи на базі загальноосвітніх навчальних закладів та вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації України на 2012–2019 роки», Інститут інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України спільно з Університетом банківської справи Національного банку України у співпраці з Програмою розвитку фінансового сектору (USAID / FINREP-II) у рамках виконання завдань дослідно-експериментальної роботи оголосили про проведення першого регіонального учнівського турніру з курсу «Фінансова грамотність» (лист Інституту інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України від 18.11.2013 № 14.1/10-3795), фінал якого відбувся 13–15 листопада 2014 року в місті Дніпропетровську.

У 2014/2015 навчальному році курс «Фінансова грамотність» упроваджений у понад 600 шкіл 25-ти регіонів України; загалом курсом було охоплено понад 20 000 школярів віком 16 років.

22–24 вересня 2014 року відбувся Всеукраїнський семінар-практикум з курсу «Фінансова грамотність», на якому було представлено результати моніторингу впровадження проекту за 2013/2014 навчальний рік, презентовано інтерактивний мультимедійний (електронний) навчальний посібник з курсу «Фінансова грамотність», проведено тренінги для методистів інститутів післядипломної педагогічної освіти щодо методики викладання курсу.

Водночас розроблено спеціалізований портал із фінансової грамотності; розпочато об'єднання зусиль із громадськими організаціями; створено громадську організацію «Національна мережа фінансової просвіти»; розроблено стратегічні напрями і програми Мережі щодо підняття рівня фінансової грамотності.

Важливе значення для подальшого розвитку фінансової освіти в загальноосвітніх навчальних закладах України мав Всеукраїнський семінар «Упровадження фінансової грамотності в навчальну програму загальноосвітніх закладів України», який відбувся 19 червня 2015 року з ініціативи Університету банківської справи і Національного банку України та участі Міністерства освіти і науки України, Інституту інноваційних технологій і змісту освіти, у співпраці з Програмою розвитку фінансового сектору (USAID / FINREP-II) у рамках заходів третього формувального етапу дослідно-експериментальної роботи (наказ МОНмолодьспорту від 19.07.2012 № 828) з упровадження курсу «Фінансова грамотність» у загальноосвітні навчальні заклади.

Педагоги і науковці всієї України разом із представниками Міністерства освіти і науки України та програми USAID обговорили особливості курсу для різних вікових категорій учнів, підбили підсумки його впровадження.

Учасникам семінару було презентовано результати підсумкової діагностики рівня знань учнів з курсу «Фінансова грамотність» у 2014/2015 н. р. Професор Т. Смовженко, ректор УБС НБУ, зазначила, що, за статистикою, представленою Університетом, рівень фінансових знань українських учнів підвищився з 43% у 2012 році до 76% у 2014 році. Станом на 2015 рік курс «Фінансова грамотність» охопив 651 школу, 700 викладачів і близько 18 тисяч учнів.

Основними досягненнями проекту на той час стало:

- видання підручника з курсу «Фінансова грамотність» для учнів 10-х класів із грифом Міністерства освіти і науки України;
- розробка навчально-методичного забезпечення для учнів 2–4 та 5–9 класів, для вчителів шкіл і батьків;
- апробація інтерактивного електронного підручника із курсу «Фінансова грамотність» у школах;
- проведення першого в Україні турніру знавців фінансової грамотності;
- розроблення системи тестування для моніторингу знань учнів.

Метою подальшої шкільної фінансової освіти є впровадження фінансової грамотності та захисту прав споживачів в офіційну програму освіти України. Наступними кроками має стати впровадження фінансової грамотності в початковій та основній школі.

На семінарі було представлено Концепцію впровадження курсу «Фінансова грамотність» у початковій та основній школі, мета якої – формування економічного мислення, економічної поведінки учнів, що є основою фінансової культури; створення умов для ефективної соціалізації, зміцнення психологічного, духовного і соціального здоров'я, особистісної зрілості та компетентності учнів і як результат – економічно обґрунтованої діяльності, фінансової відповідальності та фінансової незалежності.

Учасники семінару обговорили впровадження новостворених навчальних програм для школярів усіх вікових груп. Зокрема, навчальні програми для 2–4 класів («Фінансова абетка» для 2 класу, «Фінансова арифметика» для 3 класу і «Фінансова поведінка» для 4

класу) отримали гриф Міністерства освіти і науки України, увійшли до збірника варіативних навчальних програм у 2015/2016 н. р. (лист Міністерства освіти і науки України від 20.05.2015 № 1/11-7117 – 1/11-7119).

Навчальні програми для 5–9 класів («Родинні фінанси» для 5 класу, «Фінансово грамотний споживач» для 6 класу, «Фінансова культура» для 7 класу, «Прикладні фінанси» для 8 класу та «Економіка і фінанси» для 9 класу) схвалені до використання в загальноосвітніх навчальних закладах (листи Інституту інноваційних технологій і змісту освіти від 09.05.2015 № 14.1/12-Г-328 – 14.1/12-Г-332).

У ході проведення дослідно-експериментальної роботи «Науково-методичні засади впровадження фінансової грамотності в навчально-виховний процес на 2012–2019 роки» Інститут інноваційних технологій і змісту освіти, Міністерство освіти і науки України у співпраці з Програмою розвитку фінансового сектору (USAID / FINREP-II), Університетом банківської справи і Національним банком України продовжать вивчення стану впровадження курсу «Фінансова грамотність» з метою вдосконалення навчально-методичного забезпечення курсу, в тому числі моніторинг та оцінювання знань учнів на основі автоматизованої системи тестування.

Заплановано здійснити протягом двох років повномасштабну апробацію навчально-методичного забезпечення з фінансової грамотності для учнів початкової та основної школи з відповідним подальшим аналізом її результатів; продовжити проведення інтерактивних занять із фінансової грамотності в літніх таборих і зимових школах на постійній основі; брати участь у заходах, присвячених проведенню Всесвітнього дня заощаджень в Україні та Всеукраїнського тижня фінансової грамотності.

Упровадження курсу «Фінансова грамотність» сприятиме розвитку навичок і вмінь, які дозволять молоді приймати обґрунтовані й зважені фінансові рішення і готуватися до дорослого життя.

«Фінансово грамотні люди не піддають небезпеці свої заощадження, не накопичують борги і вчасно розпізнають шахрайські схеми. Фінансова грамотність важлива для держави – люди самостійно управлятимуть грошима, і для бізнесу – грамотні клієнти обиратимуть кращі фінансові послуги, що посилить конкуренцію та якість ринку», – упевнена професор Т. Смовженко [19].

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвати нормативні документи, що визначають розвиток шкільної економічної освіти.
2. Проаналізувати навчально-методичне забезпечення викладання курсу «Економіка» і курсів за вибором економічного профілю.
3. Охарактеризувати основні етапи впровадження економічних дисциплін в освітній процес загальноосвітніх навчальних закладів.
4. Назвати сучасні проблеми шкільної економічної освіти.
5. Визначити курси за вибором економічного профілю, що забезпечують розвиток фінансових компетенцій учнів.
6. Довести доцільність упровадження курсу за вибором «Фінансова грамотність» у початковій школі.
7. Охарактеризувати структуру курсу «Фінансова грамотність».
8. Презентувати навчально-методичний комплекс курсу «Фінансова грамотність».
9. Здійснити методичний огляд курсу «Фінансова грамотність».
10. Проаналізувати можливості реалізації у вашому навчальному закладі системного підходу до розвитку фінансової освіти і виховання.

ТЕМИ ВИПУСКНИХ РОБІТ І РЕФЕРАТІВ

1. Історія становлення й розвитку шкільної економіки та методики її навчання.
2. Особливості шкільної економічної освіти в зарубіжних країнах.
3. Міжпредметні зв'язки та їхня роль у формуванні системи економічних знань.
4. Інтеграційний потенціал економіки і шляхи його реалізації в навчально-виховному процесі.

ТЕМИ ПРОЕКТІВ

1. «Прикольна» економіка.
2. Шкільний бізнес-клуб: плануємо майбутнє разом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гладковський Р. В. Заходи Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України з упровадження курсу «Фінансова грамотність» / Р. В. Гладковський, Н. І. Забуга // Економіка в школах України. – Х. : Основа, 2013. – С. 3–5.
2. Збірник програм з економіки для загальноосвітніх навчальних закладів (курси за вибором). – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. – Ч. I : 10–11 класи (для 11 класу). – 208 с.
3. Збірник програм з економіки для загальноосвітніх навчальних закладів (курси за вибором). – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. – Ч. II. – 384 с.
4. Економіка. Програми курсів за вибором та факультативів. – К., 2010. – 64 с.
5. Економіка (рівень стандарту, академічний рівень). 11 клас / І. Ф. Радіонова. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 176 с.
6. Економіка (рівень стандарту, академічний рівень), 11 клас / Л. П. Крупська, І. Є. Тимченко, Т. І. Чорна. – Х. : Ранок, 2011. – 192 с.
7. Економіка (профільний рівень). 10 клас / І. Ф. Радіонова, В. В. Радченко. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 208 с.
8. Економіка (профільний рівень). 11 клас / І. Ф. Радіонова, В. В. Радченко. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – 256 с.
9. Економіка (рівень профільний). 10 клас / Л. П. Крупська, І. Є. Тимченко, Т. І. Чорна. – Х. : Ранок, 2011. – 288 с.
10. Економіка (рівень профільний). 11 клас / Л. П. Крупська, І. Є. Тимченко, Т. І. Чорна. – Х. : Ранок, 2011. – 288 с.
11. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Економіка. 11 клас. Рівень стандарту, академічний рівень. – К., 2010.
12. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Економіка. 10–11 клас. Профільний рівень. – К., 2010.
13. Програми для профільного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах. Програми спецкурсів і факультативів. 10–11 кл. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2003, 2006.
14. Радченко В. Проблеми шкільної економічної освіти в Україні / В. Радченко, Ю. Бицюра // Школа. – 2014. – № 12. – С. 48–57.
15. Філончук З. В. «Фінансова грамотність» у загальноосвітніх навчальних закладах Херсонської області / З. В. Філончук // Економіка в школах України. – 2014. – № 10. – С. 6–11.
16. Фінансова грамотність : навч. посібник / авт. кол. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – К. : Фенікс, 2012. – 312 с.
17. Фінансова грамотність : робочий зошит для учня / авт. кол. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – К., 2012. – 115 с.
18. Фінансова грамотність : навч. посібник для вчителя / авт. кол. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – К., 2013. – 312 с.
19. Фінансову грамотність вивчатимуть всі школярі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ubs.gov.ua/%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B0/%D0%A3%D0%9A%D0%A0/1883/>.

Модуль III

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ

Тема 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЕКОНОМІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ

План лекції

- 1.1. Економічна соціалізація особистості як процес засвоєння нею соціальних ролей в економіці. Економічні ролі особистості.
- 1.2. Економічна свідомість як результат відображення соціально-економічного та індивідуально-економічного буття. Рівні економічної свідомості. Параметри характеристики економічної свідомості.
- 1.3. Економічний світогляд як найвища форма розвитку економічної свідомості.

Орієнтовний зміст

1.1. ЕКОНОМІЧНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРОЦЕС ЗАСВОЄННЯ НЕЮ СОЦІАЛЬНИХ РОЛЕЙ В ЕКОНОМІЦІ. ЕКОНОМІЧНІ РОЛІ ОСОБИСТОСТІ

На нашу думку, поряд із віковою та педагогічною психологією, активного розроблення потребують питання економічної соціалізації дитини, економічного навчання і виховання, формування економічної культури.

В Україні є люди, котрі жили одночасно в різних історичних епохах і культурах, зазначає Т. Кузнєцова [10]. А трансформація, яка відбувається у країні, має такий масштаб, що її можна назвати зміною типу культури. Щоб передбачити особливості поведінки нової діючої особи, або ж представника економіко-психологічного соціокультурного типу, слід звернутися до поняття «економічна соціалізація», яке розуміють і як процес накопичення людьми досвіду та соціальних установок, що відповідають їхнім соціальним ролям (Н. Смелзер), і як механізм та процес освоєння людиною культури (Л. Кравченко), і як сукупність усіх соціальних і психічних процесів, завдяки яким індивід засвоює систему знань, норм і цінностей, що допомагають йому функціонувати як повноцінному членові суспільства (І. Кон).

Т. Кузнєцова розглядає соціалізацію як процес, який передбачає можливість входження людей у соціокультурне середовище через засвоєння ролей і відповідне набуття певних особистісних якостей. Причому, зазначає вчений, основними соціокультурними чинниками психічного розвитку стають праця, спілкування й освіта [10].

Г. Ложкін і В. Спасенніков визначають соціалізацію як процес і результат засвоєння та активного відтворення індивідом соціального досвіду, що здійснюється у спілкуванні та діяльності [11].

Економічна соціалізація є відносно новою концепцією. Уперше цей термін було введено в роботах з неомарксистського аналізу соціалізації. Економічна соціалізація невід’ємна

від процесу соціалізації в цілому, під яким розуміють процес становлення людини в системі соціально-економічних відносин як компонента цієї системи [14].

В основі загальнонаукових, психолого-педагогічних ідей соціалізації особистості лежать ідеї Л. Виготського (теорія соціального середовища як визначального чинника виховного процесу), З. Рубінштейна (теорія діяльності як позиції щодо суспільства), Т. Кравченко (виховання як важливий фактор соціалізації), Н. Мойсеюк (становлення особистості у процесі соціалізації).

Сутнісну основу теоретичних досліджень поняття економічної соціалізації становлять положення І. Зубіашвілі (про ставлення до грошей як фактору економічної соціалізації старшокласників), В. Москаленко (соціально-психологічний аспект економічної соціалізації), Т. Терюкової (про економічні компетенції), О. Шпака (про економічне виховання учнівської молоді) та інші.

Економічну соціалізацію визначають як процес перетворення людини в повноправного члена економічної спільноти. У процесі економічної соціалізації відбувається освоєння індивідом соціального простору, обмеженого господарською діяльністю, формування уявлень про економічні процеси і явища та їх утілення в конкретних формах соціально-економічної діяльності особистості, а також формування її економічної поведінки.

В. Москаленко наголошує, що основним механізмом формування економічної культури особистості є соціальна ідентифікація, яка через формування почуття групової прихильності включає індивіда в життя і розвиток соціального організму. У результаті ідентифікації людина набуває властивостей інших людей (зокрема і тих, які характерні для образу «людини економічної»), а також бачить в інших усе більше ознак власного «Я». Групова ідентифікація відіграє основну роль у соціалізації особистості як істоти індивідуальної [14].

Отже, *економічна соціалізація* є процесом входження індивіда в економічну реальність суспільства, становлення економічної свідомості, засвоєння ролей, норм і цінностей економічної поведінки. На економічну соціалізацію індивіда впливають соціально-економічні проблеми суспільства, умови його повсякденного життя тощо.

Завдяки ідентифікації людини з еталонним образом «людини економічної» відбувається процес економічної соціалізації як формування економічної культури особистості. Як результат, в індивіда формуються певні економіко-психологічні якості, завдяки яким він адаптується до економічних умов життя.

Культурна трансформація українського суспільства зумовила глибокі зрушення в системі цінностей і свідомості дорослих. Актуальною залишається проблема формування цінностей у дітей, головною серед яких повинна стати цінність праці. У переважній більшості, не маючи можливостей вчасно отримати економічні знання і вміння, діти розпочинають на свій власний розсуд економічне життя. Занепокоєні тільки своєю долею і прагнучи розбагатіти, вони дедалі частіше ставлять на перше місце матеріальний добробут і вважають, що щастя залежить тільки від кількості грошей [10].

Отже, криза суспільства чи не найсильніше позначилася на поведінці підлітків, у яких, здебільшого, розпочинається активна соціалізація, або освоєння соціального простору. Наявність у членів родини різних уявлень про життєві цінності веде до руйнування їхнього життєвого простору, головним стає усвідомлення належності до покоління, а не сімейні традиції. Це створює серйозні проблеми в українському суспільстві, де родина завжди була важливою в житті людини.

На місце зруйнованої системи «трудового виховання» стихія перебудовного етапу у свій час висунула дефіцит ринкової економічної культури, брак у свідомості людей потрібних знань і досвіду психічної адаптації до інших соціокультурних вимог. Сучасна

освіта і виховання ставлять за мету формування ціннісного ставлення до праці, подальшої професійної діяльності [10].

Таким чином, економічна соціалізація розглядається як процес входження людей у соціокультурне середовище завдяки освоєнню певних економічних ролей і відповідного набуття певних особистісних якостей, а відтак важливим завданням є забезпечення його економіко-психологічного супроводу. Як приклад реалізації цього завдання стало впровадження наукового психолого-педагогічного проекту «Вибір успішної професії» в низці загальноосвітніх навчальних закладах України. У ньому пропонувалися шляхи розв'язання проблеми неперервного розвитку в учнів способів економічного мислення, умінь пізнавати і користуватися власним інтелектуальним ресурсом щодо вирішення завдань різного типу – шкільних, побутових тощо [Про впровадження наукового психолого-педагогічного проекту «Вибір успішної професії» // Інформаційний збірник МОН України. – 2008. – № 36. – С. 12–27].

З огляду на соціальний статус людина як член суспільства виконує ту чи іншу роль. Соціальна роль визначається в соціології як нормативний зразок поведінки індивіда, що посідає певну соціальну позицію (у суспільстві, групі, організації) і виконує відповідні їй функції [12].

Необхідною умовою економічної соціалізації, яка забезпечує безболісне входження учнів у економічний простір, є їхня підготовка до виконання економічних ролей, а отже, і сформованість у них економічної культури. У свою чергу, однією з умов ефективного формування в учнів економічної культури виступає *методична підготовка вчителів* до здійснення такої роботи, специфіка якої полягає в тому, що її зміст має будуватися на теоретико-методологічних засадах наук, дотичних до вивчення феномену економічної культури.

Для вивчення сукупності соціальних ролей, які виконує в суспільстві особистість, використовують два основні поняття: спосіб життя як відображення соціального в індивідуальному; стиль життя як відображення індивідуального в соціальному.

М. Лукашевич звертав увагу на те, що рольова інтерпретація особистості – корисний інструмент пізнання і формування її соціальних якостей. Соціальні ролі мають багатоплановий характер, їхня значущість визначається, з одного боку, оптимізацією суспільних умов, що детермінують поведінку і діяльність індивіда, з другого – багато що залежить від постійного самовдосконалення власне особистості.

З філософського погляду важливо досліджувати соціальні ролі особистості у сфері економіки [16]. Адже, як зазначає О. Спіркін, економічне життя є соціальний процес, у якому люди виступають як безпосередніми діячами конкретного господарства, так і опосередковано «частинами» загальногосподарського організму [17].

У філософії визначають три складові соціального середовища, що впливають на людину: по-перше, соціальний інформаційний світ, або духовна, соціально-психологічна атмосфера епохи; по-друге, конкретна країна, в якій проживає людина; по-третє, найближче соціальне оточення у складі трьох основних референтних груп: сім'ї, первинного колективу і друзів [16].

Ці загальні філософсько-антропологічні положення мають безпосередній стосунок до формування особистості у сфері економіки, тобто йдеться про економічну соціалізацію, яка реалізується насамперед шляхом здійснення людиною *різних соціальних ролей*, а саме – найманого працівника, споживача, підприємця, вкладника, платника податків тощо.

При цьому *економічна культура* розглядається як джерело норм економічної діяльності й поведінки, що покликане виконувати й поліпшувати економічні ролі, а через них активізувати індивідів у потребах суспільства. Вона має *забезпечувати добір* (з історичного минулого, із досвіду інших країн і народів) нових, прогресивних соціальних цінностей і норм, потрібних для стимулювання економічної активності населення.

На думку соціологів, на етапі трансформації українського суспільства мають розвинути нові трудові орієнтації – на виконання нових ролей (хазяїна власної справи); має різко посилитися значення таких цінностей, як компетентність, професійна самореалізація, прагнення до сумлінної праці, виконання професійного обов'язку [12].

Проте навіть члени однієї родини мають різні уявлення про життєві цінності. Учні основної школи – підлітки, а саме в цьому віці розпочинається активна соціалізація, головним стає усвідомлення належності до покоління, а не сімейні традиції. Відповідно до визначених людиною цінностей формуються *соціальні ролі*.

Економічна культура виявляється в повсякденних економічних діях кожної людини, оскільки вона постійно виступає в різних економічних ролях – споживач або продавець, найманий працівник або роботодавець тощо. Свідомі грамотні економічні дії, раціональна економічна поведінка, ефективний економічний вибір свідчать про те, що ми маємо справу з економічно грамотною і культурною людиною, тобто такою, яка володіє економічними компетенціями та є економічно компетентною.

Т. Терюкова зазначала, що економічні компетенції базуються на знаннях і забезпечують поступове формування відповідних навичок. Вони визначають можливості реалізації учня в майбутньому як у професійній сфері, так і у приватному житті. Таким чином, економічні компетенції виступають як засіб, за допомогою якого вибудовується траєкторія життя людини, її кар'єра, успіх тощо. Науковець наголошує, що логічно вибудовувати структуру економічних компетенцій, виходячи з тієї економічної ролі, яку виконує людина. У такій «рольовій» структурі її елементами стають компетенції, потрібні для виконання відповідних економічних ролей [19]. Рольовий підхід дозволяє уникнути теоретизації економічних знань.

Отже, у підготовці вчителів до формування економічної, у тому числі фінансової, культури учнів важливим є *рольовий підхід* до структурування економічних знань, відповідно формування економічних компетенцій школярів.

1.2. ЕКОНОМІЧНА СВІДОМІСТЬ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ВІДОБРАЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ТА ІНДИВІДУАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО БУТТЯ. РІВНІ ЕКОНОМІЧНОЇ СВІДОМОСТІ. ПАРАМЕТРИ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЕКОНОМІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Зауважимо, що підготовка вчителів до формування економічної свідомості та культури учнів має свою специфіку, яка полягає в тому, що зміст підготовки вчителів до їх формування має вибудовуватися на підґрунті наук, дотичних до вивчення феномену економічної свідомості та культури.

Ми вважаємо, що з економічної філософії слід урахувати положення філософської антропології про особливості формування особистості у світі економіки: концепції економічної ідеології; філософські аспекти економічної свідомості (сутність, структура, функції, рівні) та економічної соціалізації особистості через соціальні ролі. З економічної соціології доцільно звернути увагу на теорію трансформації суспільства та ознаки, що характеризують особливості соціокультурної трансформації українського суспільства, а саме: аномія та амбівалентність масової економічної свідомості, формування культури бідності як один із шляхів розв'язання цієї проблеми; економічні цінності та економічні

норми як базові елементи економічної культури; соціологічний аналіз економіки як сфери життєдіяльності суспільства. В економічній психології детально охарактеризовано основні проблеми цієї науки: економічна свідомість, її сутність і структурні елементи; мотивація економічної діяльності; теорія нормативної «людини економічної»; економічні якості особистості; соціальна ідентифікація як основний механізм формування економічної культури; теорія соціалізації особистості. Слід також узяти до уваги досягнення таких наук, як економічна педагогіка і економічна теорія, зокрема концепцію «людини творчої».

Розглянемо роль *економічної психології* в підготовці вчителів до формування економічної свідомості та культури учнів основної школи. Наголосимо, що вчителів слід ознайомити з основними категоріями економічної психології, у тому числі з таким поняттями, як «цінності» та «економічні цінності».

Економічна культура особистості, що формується у процесі економічної соціалізації, – це психолого-економічні якості особистості, які є носіями нормативної моделі економічного типу людини. Саме ці якості зумовлюють входження людини у «світ економіки».

У сучасному суспільстві одним із головних завдань є не тільки засвоєння знань і способів їх отримання, а й установка на створення нових знань, нового соціально значущого досвіду. За таких умов учитель повинен стати носієм ціннісних орієнтацій, відповідно реалізувати найголовніше завдання – сформувати світогляд учнів та їхні ціннісні орієнтації.

Зважаючи на особливості розвитку суспільства, слід внести корективи в таку важливу сферу, як формування системи цінностей особистості. Адже утвердження застарілих цінностей негативно впливає не тільки на сутність особистості, адекватність її історичному часу, а й, безумовно, на життєвий шлях людини і характер суспільства в цілому. Формування неадекватних часові цінностей гальмує розвиток людини, спотворює її життєвий шлях і суттєво знижує, а то й взагалі перекреслює її самореалізацію.

Цінності становлять фундамент культури, а культура, у свою чергу, є предметним полем формування цінностей. Культура встановлює, що таке цінність, визначається через систему цінностей та ідей, прийнятих для регулювання поведінки членів даного соціуму.

В. Москаленко за аналогією загального тлумачення культури визначає економічну культуру як систему економічних цінностей суспільства, в якій закарбовано нормативний канон «людини економічної», що визначає особливості економічної соціалізації. На її думку, економічна культура особистості – це не просто економічні знання, економічно-фінансова грамотність та інші навички, а перш за все особистісні якості, завдяки яким людина здатна діяти в економічному просторі. Цих здатностей людина набуває у процесі засвоєння цінностей, які є носіями нормативного образу людини економічної культури [14].

У той самий час у будь-якому суспільстві, а також на рівні окремої соціальної групи функціонує своя ієрархія цінностей, відповідно формується своя економічна культура. Ієрархія цінностей будується особистістю залежно від рівня сформованості економічного світогляду.

Особлива актуальність цієї проблеми для нашої країни полягає в тому, що створення незалежної держави, перехід до демократії, формування ринкової економіки, утвердження багатоманітного духовного світу тощо призвели до того, що в наш час навіть зрозумілі і вічні категорії набувають нового тлумачення. Адже саме ціннісний конфлікт між реальними якостями суб'єктів реальної економіки, з одного боку, і цільовими орієнтирами нової економіки – з другого, є однією з причин амбівалентності економічної свідомості.

Аксіологічний підхід до навчання як орієнтир формування ціннісної сфери суб'єктів навчального процесу розглядала В. Шарко. Науковець визначила цінність як об'єктивну значущість явищ, ідей, речей, зумовлену потребами й інтересами соціального суб'єкта. У той самий час цінністю, на думку вченої, є функція предмета задовольняти наші потреби.

В. Шарко виділяє абсолютні, основні національні та громадянські цінності. Сімейні цінності вбирають попередні, трансформуючи їх у неповторний світ родини. Цінності особистого життя мають значення передусім для самої людини, визначають риси її характеру, поведінку, стиль взаємостосунків з іншими людьми [22].

М. Лукашевич виокремлює загальнолюдські цінності як такі, що впливають на економіку, торкаючись найбільш загальних взаємозв'язків між людьми. До них належать гуманізм, соціальна справедливість, свобода, неприйняття насильства, цінність прогресивного розвитку. Іншу групу становлять функціональні цінності, з ними пов'язані відповідні соціальні якості суб'єктів, а саме цінність праці та споживацькі цінності [12].

За С. Матвєєвим і Л. Лясотою, економічні цінності – це загальноприйняті уявлення відносно цілей, яких повинна прагнути людина в економічній діяльності. Вони функціонують у формі ідеалу, основоположних принципів мислення і є ідеальними критеріями оцінки економічних подій, явищ і процесів [13].

Коли йдеться про економічні цінності, зазначає І. Крюкова, то слід зважати на те, що провідним у цивілізаційній парадигмі економічного розвитку є ціннісний принцип людиноцентризму, згідно з яким метою формування економіки є комплексне задоволення потреб людини, тобто гармонійний людський розвиток в усьому його суцільному багатогранному вимірі, а не лише задоволення матеріальних потреб. Питання ціннісної орієнтації суспільного господарювання відображене в індексі людського розвитку та інших нових макроекономічних показниках. Такий підхід відповідає засадам сучасної теорії сталого розвитку [9].

Спираючись на загальну концепцію суб'єктності, економічний простір, у якому відбувається процес економічної соціалізації, В. Москаленко уявляє як систему економічних цінностей суспільства, до яких відносить економічні ресурси (праця, гроші, власність, багатство тощо), що наділяються певним значенням в індивідуальній та суспільній свідомості [14].

Л. Кривега і К. Сухарева серед основних цінностей ринкового світогляду вбачають інтелектуальний капітал, глобальний світогляд, здатність постійно досліджувати та аналізувати співвідношення попиту і пропозиції на глобальному та локальному ринках, креативність, прагнення до вдосконалення і вивчення світового передового досвіду у своїй професійній сфері, уміння бути конкурентоспроможним [8].

Цінності як система переконань, що відображають національну ментальність, визначають особливості кожної нації. За критерієм значущості З. Ватаманюк і С. Панчишин розрізняють три системи цінностей: 1) індивідуалістсько-конкурентні; 2) групово-кооперативні; 3) егалітарно-колективістські [3].

У системі індивідуалістсько-конкурентних цінностей кожен особистість розглядають як унікум. У цих умовах суспільне благо є побічним продуктом прагнень особистості до самореалізації. Суспільство, побудоване на сприянні устремлінням особистості, як показує історичний досвід, досягає успіху. У системі групово-кооперативних цінностей особу розглядають як частинку Всесвіту і частинку суспільного ладу. Кожна людина добровільно підпорядковує себе вищим цілям, виконує свої обов'язки і реалізовує своє призначення через кооперативну взаємодію з іншими. На відміну від попередньої системи цінностей, доброчесність людини полягає радше у стримуванні себе, ніж у самореалізації. Таке прийняття доброчесності формує поведінку людини, яка є більш узгодженою, ніж конкурентною. Система егалітарно-колективістських цінностей розглядає людину як частину або складову колективної сутності. В її основі лежать ідеї та ідеали колективізму, які випливають із певних етичних мотивів, релігійних вірувань, що найчіткіше представлено в марксистській теорії [3].

Суспільство, в якому досягнуто консенсусу відносно того, що є цінністю, може розглядатись як стабільна система, оскільки в такий спосіб зникає головне джерело протиріч між окремою особистістю і суспільством у цілому. Натомість у країнах, котрі стали на шлях демократичних перетворень, простежуються тенденції ціннісних розколів [4].

Відсутність базового консенсусу в суспільстві щодо економічних цінностей негативно впливає на формування його економічної свідомості та культури.

Основою для моделювання політичної й економічної системи держави є основні цінності нації та особливості її ментальності. Ментальність визначає форму політичного правління, а вони разом – модель економічної системи. Ігнорування ментальності нації, основних її цінностей і переконань призводить до занепаду економіки та державності.

Систему національних цінностей, що сформувалася в Україні, не можна класифікувати ані за індивідуалістсько-конкурентними, ані групово-кооперативними ознаками. Українська національна ментальність є індивідуалістсько зорієнтованою, проте конкурентозваженою, схильною до співпраці. Вона базується на індивідуалістсько-зважених цінностях та остаточно сформувалася під впливом східного християнства. Українець завжди почувався частинкою громади і не протиставляв себе їй. Демонструвати свої переваги над іншими не вважалося доброчесністю. Як зазначають З. Ватаманюк і С. Панчишин, особливості національної ментальності – індивідуалізм у праці та побуті і схильність до співпраці – були вміло використані в кооперативному русі 1920-1930-х років у Західній Україні [3].

С. Матвеев і Л. Лясота переконані, що в кожного народу є деякий економіко-культурний генотип, що успадковується від покоління до покоління й чинить певний вплив на економічні реалії, на відносини індивіда, суспільства та економічної системи. На думку вчених, до особливостей українського менталітету належать екзистенційний індивідуалізм, егоцентризм, інтроверсивність (спрямованість психіки на внутрішній світ), есканізм (прагнення до ілюзорного мрійництва), консерватизм, кордоцентричність, соціальний егалітаризм (прагнення до соціальної рівності), громадоцентризм, провінціалізм, загальна аполітичність тощо [13].

Саме український індивідуалізм розглядався багатьма дослідниками як основа ринкових стратегій у країні. Він сформувався в межах малих груп (наприклад, у сім'ї), а не великих спільнот, тому характеризується обмеженістю комунікацій, її замкненістю на найближчому оточенні. Цим можна пояснити парадоксальність ситуації, коли в нації індивідуалістів катастрофічно не вистачає соціально активних людей.

Системоутворювальним елементом у системі економічних цінностей більшість науковців вважають власність. Усвідомлення свого ставлення до власності є психологічною основою формування економічної свідомості людини, ділових якостей, здібностей, вольових властивостей. Саме це визначає економічне «Я» особистості, характеристику її економічної самосвідомості.

Тільки тоді, коли людина має право вільно розпоряджатися своєю власністю, яка їй належить у формі різних ресурсів (праці, грошей, товарів), тільки тоді людина є економічно вільною. У громадянському суспільстві держава не тільки декларує, а й гарантує і захищає право громадян на володіння, використання і розпорядження своєю власністю.

Власність у всіх своїх виявленнях знаходить своє концентроване виявлення у грошах. Гроші – це загальний еквівалент усіх інших відносин у суспільстві. Саме гроші розглядаються як найважливіший засіб соціалізації особистості на всіх етапах її розвитку. Особливу роль як фактор соціалізації вони відіграють на етапі дитинства.

В. Москаленко, досліджуючи ставлення до грошей і розуміння їх функцій молодшими школярами та підлітками, виявила суттєві відмінності, що зумовлено особливостями їхньої

потребової системи. Якщо для дитини визначальним у розумінні грошей є їхня споживацька функція, а простором економічної поведінки – місце купівлі-продажу (магазин), то підліток розуміє функцію грошей по-іншому, вбачаючи в них, перш за все, забезпечення матеріального добробуту. Ці зміни в розумінні підлітками функції грошей позначаються на зміні їхнього місця в економічній реальності, переході у простір виробничої діяльності. Цей новий простір економічної поведінки підлітків відповідає основній потребі цього вікового етапу розвитку особистості – потребі в дорослості [4].

Економічні ціннісні репрезентації особистості визначаються їхніми компонентами – когнітивним (знаннєвим), афективним (емоційним), конативним (поведінковим). Серед компонентів економічної соціалізації підлітків домінувальне місце починає посідати конативний компонент, адже підліток прагне бути включеним до економічної сфери суспільства як суб'єкт економічної діяльності. Домінування в ендопсихічній системі підлітка потреби в «дорослості» не може не позначитися на системі його економічних репрезентацій.

В юнацькому віці економічна соціалізація відбувається ефективно, якщо економічні цінності суспільства репрезентуються молодою людиною відповідно до її головної потреби – потреби в самореалізації. Цей рівень економічної культури пов'язується не стільки з набуттям економічних знань, а переважно з формуванням таких особистісних властивостей, як самостійність, відповідальність, наполегливість, цілеспрямованість, наголошує В. Москаленко [4].

Водночас деякі економісти вважають, що гроші, виконуючи функцію міри цінності товарів, є інструментом кількісного ціннісного виміру в економіці. Останній є похідним від системи її ціннісної орієнтації. Саме якісний аспект ціннісного виміру втілює спрямованість ціннісної орієнтації економіки, тобто визначає зміст самого поняття цінності.

Окрім грошового виміру, кількісним виміром функціонування економіки є також часовий вимір. На нашу думку, якщо розглядати час як економічний ресурс, головною ознакою якого є обмеженість, то він являє собою, безумовно, економічну цінність.

З погляду гуманізму як принципу соціально орієнтованої економіки загальна тривалість людського життя має бути ціннісним чинником економічного розвитку. А його базовим критерієм, як уважає І. Крюкова, є людське здоров'я [9].

Здоров'я людини має статус найвищої цивілізаційної цінності, що є базовим соціальним критерієм для виміру якості економічного розвитку. І. Крюкова переконана, що традиційні, звичні нам економічні показники, отримані на засадах грошового і часового кількісних вимірів, мають другорядне значення щодо рівня здоров'я як провідного якісного критерію ціннісного виміру в економіці. Якщо час і гроші є достатньою умовою економічного розвитку, то здоров'я як різновид природного ресурсу є однією з його необхідних умов.

Ми погоджуємось з думкою, що здоров'я людини є цивілізаційною, і економічною цінністю, оскільки її втрата унеможливорює як економічну самореалізацію, так і самореалізацію особистості взагалі.

Людина розумна у ХХІ столітті – це людина, яка постійно навчається, людина, для якої отримання знань стає сутнісною потребою життя. Знання в новій економіці становлять основу інтелектуального капіталу, що є складовою ресурсного потенціалу людини. В основі економічних цінностей лежить власність, яка обумовлює економічну свободу особистості. Саме економічна свобода дозволяє людині вільно використовувати власні економічні ресурси, до яких ми відносимо капітал, працю, знання, здоров'я, час.

Слід зазначити, що в сучасних умовах суттєво актуалізується ще одна функція навчального процесу – навчити людину використовувати власні ресурси у своїй практичній

діяльності, професійній, громадсько-політичній, у побуті тощо, так, щоб це відповідало ціннісним орієнтаціям суспільства.

Отже, слід виховувати соціальну активність в економічному житті через виконання соціальних ролей – орієнтацію на особисті цілі, значущість особистої відповідальності та самостійності у прийнятті рішень, а не покладання на державу.

Механізм засвоєння цінностей урахує їхні особливості, але, зазначає В. Шарко, у всіх випадках він повинен будуватися на технології, що органічно поєднує *методи формування суспільної свідомості* (інформування, пояснення, коментування, переконання, узагальнення) і *методи залучення до соціально-культурної діяльності*, шляхом якої знання перетворюються в переконання, норми і принципи поведінки [22].

Можна стверджувати: більшість негараздів, що мають місце в Україні, виникають саме завдяки стереотипам, які все ще існують у свідомості і визначають ставлення до сутності економічного, що становить смисл сучасного життя. Іншими словами, розв'язання сучасних проблем навчання і виховання в нашій країні передбачає відхід від світоглядних стереотипів стосовно взаємовідносин людини і економіки, надання останнім дійсно природного характеру.

Характеристика економічної свідомості не може бути повною без визначення її психологічної складової. Психічний розвиток людини проходить низку періодів, послідовна зміна яких необоротна і передбачувана. Кожен період (вік) – своєрідний ступінь психічного розвитку з притаманними йому відносно стійкими якісними особливостями.

Економічна культура – інтегроване поняття, яке лежить на межі соціології, культурології, економіки, психології, філософії, тому кожен учений привносить у нього свій зміст.

Проте в будь-якому разі економічна культура передбачає наявність усталеного послідовного взаємозв'язку між основними її структурними компонентами – знаннями, вміннями і діями. Вихідними серед них є знання. Це мають бути не окремі відомості зі сфери економіки, а власне система економічних і суміжних з нею знань, що в підсумку формує цілісний науковий світогляд (рис. 1) [21].

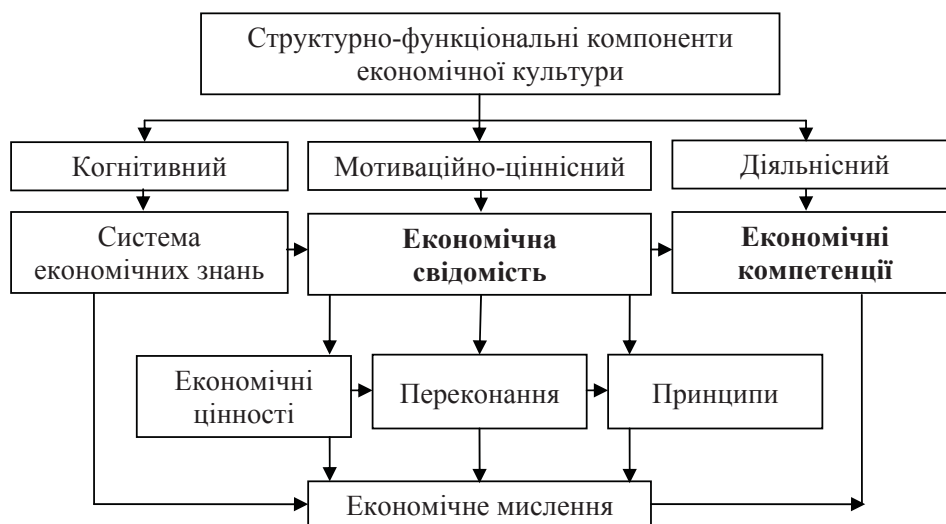

Рис. 1. Структура економічної культури

Філософсько-світоглядний підхід до змісту економічної культури полягає у визначенні сутності, структури і форм економічної свідомості, яка є основним компонентом економічної культури. Економічна свідомість виступає як відображення економічного буття. На думку А. Самсіна, вона відрізняється від інших форм суспільної свідомості насамперед

специфічним об'єктом відображення. Цим об'єктом слугують економічні відносини людей, основу яких становлять людські потреби – рушійна сила економічної діяльності. *Економічна свідомість* – це сукупність уявлень, понять, оцінок, настроїв, традицій і цілих теоретичних систем, через які відбувається освоєння економічного буття окремими індивідами, соціальними групами, класами і суспільством у цілому [16].

Економічна свідомість має два рівні: буденно-практичний і теоретичний. Перший відображає повсякденні життєві турботи щодо реалізації нагальних потреб, котрі залежать від економічної ситуації у країні. На рівні буденної свідомості реалії економіки сприймаються через власну практику, іноді емоційно, без критичного розгляду.

Формування економічної свідомості включає і теоретичний рівень. У широкому сенсі економічна теорія являє собою систематизовані знання про сутність, цілі та завдання економічного життя суспільства. Ціннісна значущість економічної теорії, як зазначає А. Самсін, полягає в її адекватності економічним реаліям, у виявленні та розумінні способів подолання кризових ситуацій. Економічну теорію як наукове знання орієнтовано на формування державної економічної політики, обґрунтування довгострокової стратегії розвитку країни.

З позицій спеціалістів у галузі економічної психології, *економічна свідомість* – емоційне оцінювання дійсності, забезпечення економічної діяльності. На їхню думку, економічна свідомість – це сукупність соціальних уявлень, настанов, відносин, думок суб'єкта про різні економічні об'єкти. Вона тісно пов'язана з економічною поведінкою і є раціональною основою суб'єктивних механізмів такої поведінки.

Економічна свідомість залежить від рівня оволодіння економічними знаннями. Активність економічної думки визначається економічним мисленням – системою поглядів людини на закономірності економічного розвитку, суть економічних явищ і причини їх виникнення. Крім цього, існує думка, що економічне мислення має бути тільки національним.

Без сумніву, визначальну роль у формуванні особистісного аспекту економічної культури має когнітивний компонент, який передбачає наявність системи економічних знань. Вони становлять головну цінність людини, адже саме економічна теорія дозволяє зрозуміти те, що відбувається в економічному просторі, саме вона є підґрунтям грамотних економічних дій у сфері економічної діяльності та управлінні цією сферою.

З другого боку, життя в певній економічній системі з характерними для неї економічними відносинами та економічною культурою впливає на економічну свідомість людини. Якщо матеріальний світ лише впливає на свідомість, то економічна наука формує економічну свідомість людини. Тому економічна культура повинна базуватися на знанні економічної теорії як методологічної основи всіх інших економічних дисциплін.

Проте певні економічні категорії не мають безпосереднього ціннісного значення для окремої людини або соціальної групи. Вони набувають його тільки за допомогою впливу на інші процеси (наприклад, зростання цін, регулярність виплати зарплати), які безпосередньо присутні в повсякденній практиці людей.

Тому одне з головних завдань економічної освіти – допомогти молодій людині збагнути й оцінити необхідність оволодіння економічними знаннями, пропустити ці знання крізь себе, усвідомити їхню практичну значущість. Адже складова частина свідомості – це особистісні переконання і принципи, що визначають ставлення до економічних явищ та закономірностей, мотиви і потреби участі у виробництві, що становить особистісну компоненту економічної культури, а відтак важливою складовою економічної культури є мотиваційно-ціннісний компонент.

Економічна освіта і виховання спрямовані насамперед на формування в кожній молодій людини економічного світогляду та економічного мислення, що виявляються в економічній поведінці, яка виступає діяльним компонентом економічної культури.

Досвід свідчить, що на формування економічної культури учнів впливають численні соціальні чинники: школа, сім'я, позашкільні заклади, громадські організації, засоби масової інформації (рис. 2). Завдяки різним соціальним зв'язкам учень «пропускає» через свою свідомість певну систему цінностей та оцінок, поглядів і норм, співвідносячи з набутим досвідом своєї моральної поведінки [21].

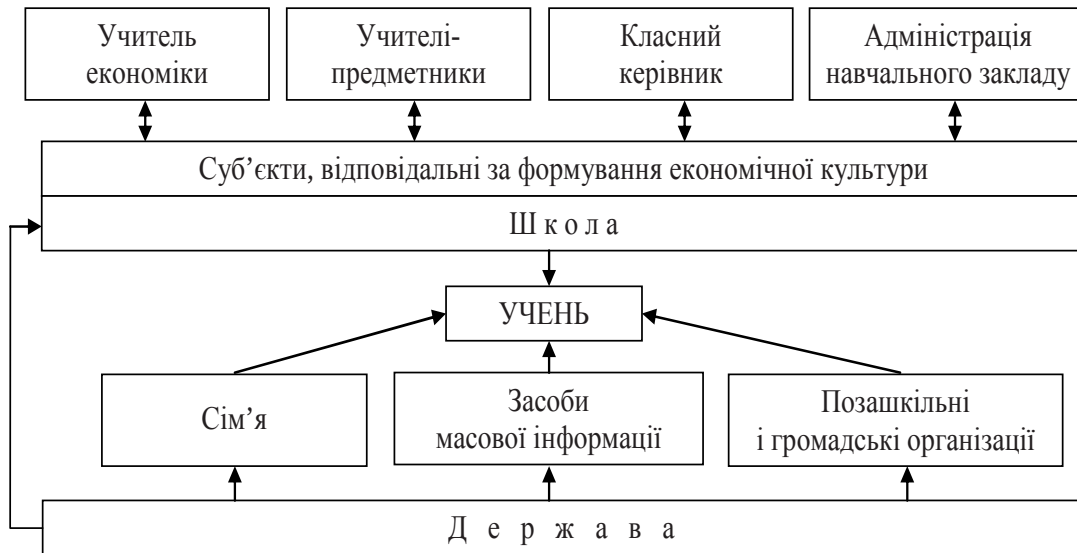

Рис. 2. Чинники формування економічної культури учнів

Узагальнюючи вищезазначене, доцільно розмежувати основні поняття теми і встановити взаємозв'язок між ними.

Насамперед, зауважимо, що згідно з нормативними вимогами, *економічна освіта* – це обов'язкова частина загальної середньої освіти, основною метою якої є підготовка учнів до адекватного сприйняття суспільства, виробництва і попиту, адаптація їхнього життя в умовах ринкової економіки, а також забезпечення рівня підготовки, потрібного для свідомого вибору професії.

Економічне виховання, як відомо, – напрям виховання, основною метою якого є формування якостей, що характеризують сучасну «економічну» людину і забезпечують її успішне функціонування в економічній сфері життєдіяльності.

Економічна освіта і виховання формують економічну свідомість та економічне мислення особистості, тобто її *економічну культуру*, яка, своєю чергою, обумовлює економічну поведінку певної особи. Економічна поведінка – це поведінка щодо прийняття економічних рішень, тобто це вибір людиною того чи іншого економічного варіанта. Здійснюючи вибір, людина виступає в певній економічній (соціальній) ролі, тобто демонструє здатність реалізувати отримані економічні знання і виявляти економічне мислення, тобто економічну компетенцію.

Характеристика економічної свідомості не може бути повною без визначення її психологічної складової. Психічний розвиток людини проходить ряд періодів, послідовна зміна яких необоротна і передбачувана. Кожен період (вік) – своєрідний ступінь психічного розвитку з притаманними йому відносно стійкими якісними особливостями.

Свідомі грамотні економічні дії, раціональна економічна поведінка, ефективний економічний вибір свідчать про те, що ми маємо справу з економічно грамотною і культурною людиною, тобто такою, яка володіє *економічними компетенціями* та є економічно компетентною.

1.3. ЕКОНОМІЧНИЙ СВІТОГЛЯД ЯК НАЙВИЩА ФОРМА РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Слід зазначити, що одним із провідних завдань формування базової культури особистості є формування світогляду учнів. Світогляд – це система поглядів людини (філософських, соціально-політичних, правових, моральних, естетичних) на навколишній світ (явища природи, суспільні процеси, свідомість людей), своє місце в ньому. Світогляд є духовним середовищем людини і, водночас, складовою культури, а тому – необхідним фундаментом освіти.

В. Кузьменко зазначає, що поняття «світогляд» різні вчені трактують по-різному. Усі вони вкладають у нього різний зміст, але в будь-якому визначенні вказується на те, що світогляд займає центральне місце у формуванні особистості.

Культурно-світоглядний контекст освіти орієнтує школу не тільки на оволодіння учнями сучасними знаннями, а й на формування в них потрібних громадянських позицій, ціннісних орієнтацій, готовності і здатності жити повноцінним особистим і соціальним життям. У цьому розумінні формування світогляду – одна з найвищих цілей освіти, зазначає Н. Мойсеук.

Структуру світогляду становлять знання, погляди, переконання. Знання є суб'єктивним відображенням об'єктивної реальності, результатом засвоєння («присвоєння») знань, які накопичило людство протягом історії у процесі розвитку суспільної практики, вказує вчений. Погляди і переконання – це прийняті людиною уявлення про світ як достовірні та емоційно пережиті. Переконання – знання, які перейшли у внутрішню позицію особистості.

Функція економічної теорії (економіки) якраз і полягає у формуванні у свідомості населення економічного світогляду, який включає економічні знання, погляди, переконання. Економічні погляди і переконання базуються на економічній теорії, яку у шкільній програмі представляє курс економіки.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Визначити особливості системи економічних цінностей, у межах якої здійснюється процес економічної соціалізації в сучасному суспільстві (накреслити схему).
2. Гроші розглядають як найважливіший засіб соціалізації особистості на всіх вікових етапах її розвитку. Довести, що особливу роль, як фактор соціалізації, відіграють саме вони на етапі дитинства.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дати визначення поняттю «економічна соціалізація». Як впливає економічна соціалізація на загальний процес соціалізації особистості?
2. Розкрити зміст складових процесу економічної соціалізації (когнітивного, афективного і конативного компонентів).
3. Назвати рівні та параметри характеристики економічної свідомості.
4. Установити зв'язок між поняттями «економічна свідомість – економічний світогляд – економічна культура».

ТЕМИ ВИПУСКНИХ РОБІТ І РЕФЕРАТІВ

1. Рольовий підхід до структурування економічних знань у шкільній економічній освіті.
2. Формування економічного світогляду учнів на уроках математики в початковій школі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Воронцова Е. Соціалізація підлітків в учнівських колективах / Е. Воронцова // Практика управління закладом освіти. – 2010. – № 3. – С. 43–49.
2. Диба Л. М. Проблеми формування економічної культури у сучасному національно-відроджувальному процесі / Л. М. Диба // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 3. – С. 224–227.
3. Економіка : навч. посіб. для 10–11 кл. / за ред. З. Г. Ватаманюка, С. М. Панчишина. – К. : Либідь, 1999. – 384 с.
4. Економічна соціалізація молоді: соціально-психологічний аспект / за заг. ред. В. В. Москаленко. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2008. – 336 с. – (Б-ка журн. «Соціальна психологія»).
5. Єфременко Т. О. Рівень економічної культури пересічного громадянина України (за даними експертного опитування) / Т. О. Єфременко // Український соціум. – 2006. – № 1. – С. 88–96.
6. Заброцький М. М. Основи вікової психології : навч. посіб. / М. М. Заброцький. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2009. – 112 с.
7. Корнійчук О. Є. Еволюція формування економічного мислення / О. Є. Корнійчук // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 1. – С. 22–29.
8. Кривега Л. Д. Ринковий світогляд: зміст і цінності [Електронний ресурс] / Л. Д. Кривега, К. В. Сухарева. – Режим доступу : http://www.confcontact.com/20101224/1_krivega.htm.
9. Крюкова І. О. Ціннісний вимір в економіці: кількісний і якісний аспекти / І. О. Крюкова // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 2. – С. 12–22.
10. Кузнецова Т. В. Основи економічної психології / Т. В. Кузнецова. – К. : Вид-во МАУП, 2006. – 140 с.
11. Ложкін Г. В. Економічна психологія / Г. В. Ложкін, В. В. Спасенніков. – К. : Професіонал, 2007. – 400 с.
12. Лукашевич М. П. Соціологія економіки : підручник / М. П. Лукашевич. – К. : Каравела, 2005. – 288 с.
13. Матвеев С. О. Економічна соціологія : підручник / С. О. Матвеев, Л. І. Лясота. – Суми : Університетська книга, 2006. – 184 с.
14. Москаленко В. Соціально-психологічні засади економічної культури особистості / В. Москаленко // Соціальна психологія. – 2007. – № 4. – С. 3–16.
15. Надольний І. Національна самосвідомість як чинник державотворення / І. Надольний // Філософія освіти. – 2006. – № 3 (5). – С. 175–185.
16. Пасічник Н. Формування економічної культури школярів як умова розвитку цивілізованих ринкових відносин / Н. Пасічник // Рідна школа. – 2007. – № 4. – С. 45–47.
17. Самсин А. И. Основы философии экономики : учеб. пособ. для вузов / А. И. Самсин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 271 с.
18. Спиркин А. Г. Философия / А. Г. Спиркин. – М. : Гардарики, 2001. – 816 с.
19. Терюкова Т. С. Экономические компетенции: сущность, структура и место в системе ключевых компетенций / Т. С. Терюкова // Экономика в школе. – 2009. – № 3/4. – С. 42–47.
20. Філончук З. В. Рольовий підхід до структурування економічних знань / З. В. Філончук // Педагогічний альманах : [зб. наук. праць / ред. В. В. Кузьменко]. – Херсон, 2010. – Вип. 8. – С. 181–186.
21. Шарко В. Д. Методологічні засади сучасного уроку : посіб. для студ., керівників шкіл, учителів, працівників післядиплом. освіти / В. Д. Шарко. – Херсон : Вид-во ХНТУ, 2009. – 120 с.

Тема 2.**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ВПРОВАДЖЕННЯ
ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ***План лекції*

- 2.1. Психологічні аспекти фінансової освіти учнів початкової школи: психологічний аналіз феномену фінансової грамотності.
- 2.2. Психологічні чинники виховання фінансової культури дитини. Психологічні аспекти фінансової соціалізації дитини: кишенькові гроші; гроші як плата за навчання; гроші як відступні; гроші як плата за домашні справи.
- 2.3. Роль сім'ї у фінансовому вихованні школярів.
- 2.4. Педагогічні основи фінансової грамотності і виховання. Дослідження явища фінансової культури в педагогіці.

Орієнтовний зміст

2.1. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФІНАНСОВОЇ ОСВІТИ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ

Розглянемо психологічну складову економічної соціалізації дітей підліткового віку, оскільки саме такі діти навчаються в основній школі.

Як відомо, у вітчизняній психології прийнято визначати основні періоди психічного розвитку підростаючого покоління за психолого-педагогічними критеріями, що включають характерну для кожного віку соціальну ситуацію розвитку, передусім зміст і форми навчання й виховання, провідну діяльність в її співвідношенні з іншими видами діяльності, відповідний рівень розвитку свідомості й самосвідомості особистості [Заброцький М. М. *Основи вікової психології : навч. посіб.* / М. М. Заброцький. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2009. – 112 с.].

Психічний розвиток людини проходить ряд періодів, послідовна зміна яких не оборотна і передбачувана. Кожен період (вік) – своєрідний ступінь психічного розвитку з притаманними йому відносно стійкими якісними особливостями.

Відомо, що вікові психологічні особливості зумовлені конкретно-історичними умовами розвитку, спадковістю, певною мірою – характером виховання, особливостями діяльності та стосунків з іншими людьми, що впливає передусім на специфіку переходу від одного вікового періоду до іншого. М. М. Заброцький зазначає, що критеріями визначення основних періодів індивідуального психічного розвитку повинні бути якісні й суттєві ознаки, взяті в їх системному зв'язку, що виявляє характерні для кожного віку цілісні новоутворення. Такими є психічні й соціальні зміни в житті дитини, які визначають її свідомість і діяльність, ставлення до середовища, увесь хід розвитку на цьому етапі.

На нашу думку, на межі з віковою і педагогічною психологією активної розробки потребують проблеми економічної соціалізації дитини, економічного навчання і виховання, формування економічної культури.

Здебільшого, учителі мають досить нечітке уявлення про періодизацію в економічній соціалізації дітей. Така соціалізація починається з перших років життя, коли дитина спостерігає моделі споживацької поведінки дорослих, їхнє ставлення до праці та ін. Звідси різниця в економічних знаннях у дітей різних соціальних класів і вплив цієї різниці на їхню

соціалізацію. Поступово діти переходять від уявлень про економіку як низку незалежних процесів до розуміння взаємозв'язку її сторін, від пояснювальних моделей до моделей прихованих економічних відносин і розуміння економіки як системи.

Г. Парходько, досліджуючи психолого-педагогічні проблеми виховання фінансової культури дітей, визначила, що передумови розвитку психологічних досліджень феномену грошей на рівні особистості закладено у класичних підходах психології: у психоаналізі, біхевіоризмі, у теорії розвитку Ж. Піаже, у роботах когнітивістської орієнтації [7].

У рамках теорії розвитку Ж. Піаже робилися спроби пошуку конкретних закономірностей і механізмів сприймання грошей: так, когнітивісти прагнули виявити розумові механізми грошової поведінки, а девелопменталісти (девелопменталізм – теорія розвитку) зосереджували увагу на стадіях розвитку сприйняття грошей і ставлення до них.

За Е. Фроммом, мистецтво користування грошима відображає наше вміння контролювати свої бажання. Економічна відповідальність означає не обожнювання грошей, а психологічну зрілість особистості. Істотна відзнака психологічно зрілої людини полягає у здатності від чогось відмовитися. Батьківський обов'язок – пояснити дитині, як навчитися відкладати на якийсь термін виконання бажання.

Е. Фромм радить дати дитині час самій оцінити свої бажання та можливість задоволення найздоровіших і потрібніших з них. Мистецтво правильно використовувати гроші виявляється в умінні відкладати бажання на якийсь термін, іти на компроміси і почуватися при цьому абсолютно задоволеним життям.

Однією з найретельніше розроблених психологічних теорій, що чітко пояснює індивідуальні відмінності у ставленні до грошей, залишається психоаналіз, вважає Г. Парходько.

Так, у роботі «Характер й анальний еротизм» З. Фройд уперше звернув увагу на те, що ставлення дорослої людини до грошей може визначатися особливостями її дитячої сексуальності. Щастя, вважав психоаналітик, є відстрочене виконання інфантильного бажання. Ось чому багатство приносить так мало щастя: гроші не можуть бути бажанням немовляти. Згодом Ш. Ференці, розвиваючи ідеї З. Фрейда, описав онтогенетичні стадії розвитку цього потягу: від задоволення, отриманого від бруду та екскрементів, до любові до грошей. З. Фройд виділяв три основні риси характеру людей, фіксованих на анальній стадії: акуратність, скупість і впертість, які він пов'язував також з охайністю, надійністю, сумлінністю, запальністю і мстивістю [7].

Згідно з психоаналітичною теорією, усі діти відчують задоволення під час дефекації. У віці близько двох років батьки в західних країнах починають привчати дітей до горщика. При цьому дорослі або виражають ентузіазм і схвалення при дефекації дитини, або карають її та погрожують їй, коли вона відмовляється це зробити. Привчання до горщика збігається за часом з тією стадією розвитку дитини, коли вона бореться за автономію і незалежність. Часто привчання до горщика стає джерелом конфлікту між дитиною і батьками. Цей конфлікт може посилитися через непослідовну поведінку батьків, які, з одного боку, цінують продукти дефекації як подарунок дитини, а з другого – вважають їх брудними, не торкаються до них і прагнуть швидше викинути.

При цьому діти, яких постійно хвалили за успішне спорожнення шлунка, розглядаючи це як подарунок батькам, зростаючи, із задоволенням роблять подарунки і витрачають гроші. Ті ж, хто відмовлявся це зробити, страждають згодом «фінансовими запорами».

У такий спосіб психоаналітична теорія пов'язує травматичний досвід привчання до горщика з подальшим типом компенсаторної поведінки. Наприклад, ситуація, коли скупа людина притримує гроші, розглядається як відображення дитячої відмови від дефекації на вимогу батьків. Людина-марнотрат, навпаки, нагадує дитину, котра прагне до схвалення батьками її «подарунків». Деякі люди вважають витрати умовою отримання любові й

схвалення, і тому схильні витратити гроші, коли почуваються самотньо, тривожно або потребують любові.

2.2. ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ВИХОВАННЯ ФІНАНСОВОЇ КУЛЬТУРИ ДИТИНИ. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФІНАНСОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДИТИНИ

Слід зазначити, що у вітчизняній психології прийнято визначати основні періоди психічного розвитку підростаючого покоління за психолого-педагогічними критеріями, що включають характерну для кожного віку соціальну ситуацію розвитку, передусім зміст і форми навчання й виховання, провідну діяльність в її співвідношенні з іншими видами діяльності, відповідний рівень розвитку свідомості й самосвідомості особистості. Такими періодами є: ранній (від народження до трьох років) і дошкільний (з трьох до семи), молодший шкільний вік (із семи до десяти років), середній шкільний, або підлітковий, вік (із десяти років до п'ятнадцяти), старший шкільний, або юнацький, вік (із п'ятнадцяти років і до досягнення зрілості).

Відповідно до епігенетичної концепції розвитку особистості Е. Еріксона під час фази раннього дитинства формується відчуття власної автономності та особистісної цінності або ж їхня протилежність – сором'язливість і сумніви в собі. Поступово дитина вчиться керувати відправленням своїх тілесних потреб, її самостійність зростає і створює передумови для розвитку здатності робити вибір. У віці приблизно від п'яти до семи років формується ініціативність, бажання щось зробити. Блокування розвитку цих бажань призводить до виникнення почуття провини. Вирішальну роль при цьому відіграють групові ігри, спілкування з однолітками, що розвиває уяву дитини, дозволяє їй «приміряти» на себе різні соціальні ролі тощо. У шкільному віці розвивається підприємливість, спроможність досягати поставлених перед собою цілей. Найважливішими цінностями стають ефективність і компетентність. У цьому віці закладається ставлення до праці.

У результаті аналізу численних зарубіжних і російських досліджень визначено таку періодизацію в економічній соціалізації дітей:

- період до чотирьох років (економічна соціалізація тісно пов'язана із загальним розвитком особистості. Її витоками є оволодіння мовою і початковими формами економічної поведінки);
- період від чотирьох до шести років. Для цього віку характерна складність в усвідомленні таких понять, як «час» і «гроші». Діти не розуміють чинника обмеженості грошових ресурсів, вони починають асоціювати гроші з процесом купівлі-продажу, сприймати економічні явища і відносини, але не здатні їх пояснити та інтерпретувати;
- період від шести до восьми років. Діти слабо орієнтуються в економічних відносинах, проте виказують свої думки з приводу грошей. У цьому віці здійснення вибору викликає також певні труднощі. Діти починають усвідомлювати взаємозв'язки між прийнятим рішенням і його наслідками;
- період від восьми до 10-ти років. У цей період розширюється розуміння функцій грошей. Діти вже здатні зрозуміти, що таке номінальна вартість грошей. Виникають більш-менш чіткі судження про різницю між багатими і бідними, які поступово поглиблюються і починають стосуватись різниці між суспільними

заняттями, доходами, власністю, класовими відмінностями. У цьому віці вже починають шукати у своїй економічній діяльності схвалення і самоствердження;

- 10–11 років. Економічне розуміння дійсності поглиблюється і стає менш персоніфікованим. Підлітки здатні обговорювати економічні явища, не співвідносячи їх із власним досвідом;
- 12–13 років. Підлітки усвідомлюють економічні явища більш розгорнуто і повно, ніж у 10–11 років. Вони здатні об'єднувати ізольовані економічні відносини у прості когнітивні підсистеми, розуміють значення і потребу нагороди за певні зусилля в роботі. Можуть легко визначити і класифікувати людей за класовими ознаками;
- 14–15 років. Підлітки бажають свободи, проте потребують безпеки. До грошей ставляться часто формально. Нерідко їхні економічні погляди перебувають у конфлікті з батьківською думкою, оскільки бажають незалежності у здійсненні свого вибору. Схильні розглядати соціальну нерівність скоріше негативно, ніж позитивно (на відміну від молодших);
- 16–19 років. Більшість юнаків і дівчат уже мають гроші на життя, отримані від батьків або зароблені самостійно, що надає їм відчуття економічної свободи [9].

Таким чином, економічна соціалізація починається з перших років життя, коли дитина спостерігає моделі споживацької поведінки дорослих, їх ставлення до праці та ін. Звідси різниця в економічних знаннях у дітей різних соціальних класів і вплив цієї різниці на їхню соціалізацію. Діти поступово переходять від уявлень про економіку як низку незалежних процесів до розуміння взаємозв'язку її сторін, від пояснювальних моделей до моделей прихованих економічних відносин і розуміння економіки як системи.

Почуття власності і ставлення до грошей починають формуватися ще в ранньому дитинстві. На початку дошкільного віку починають закладатися також навички споживацької і трудової поведінки, які разом з особистим досвідом користування грошми і входженням в економічні стосунки впливають на подальший розвиток економічної поведінки дитини.

Перехід до підліткового віку характеризується переплетінням суперечливих тенденцій соціального й особистісного в розвитку дитини. З одного боку, для цього складного періоду показовими є негативні прояви, дисгармонійність, згортання і зміна дитячих інтересів, які склалися на попередньому етапі розвитку, конфліктний характер поведінки стосовно дорослих. З другого боку, підлітковий вік відрізняється й численними позитивними факторами – зростає самостійність, урізноманітнюються відносини з однолітками і дорослими, значно розширюється діяльність, розвивається відповідальне ставлення до себе та інших людей. Головним у підлітковому віці є вихід дитини на якісно нову соціальну позицію, в якій реально формується її свідоме ставлення до себе як члена суспільства [3].

На думку психологів, у підлітковому віці відбувається остаточна латеризація функцій головного мозку, тобто спеціалізація півкуль головного мозку. Це призводить до міжкульної асиметрії психічних функцій із домінуванням правої чи лівої півкулі. До 14–16 років цей процес закінчується домінуванням однієї з півкуль мозку і відповідно переважанням образного або логічного мислення, звідси виникає необхідність розвивати природні задатки підлітка з метою орієнтації на профіль, а потім на вибір професії. Адже в учнів цього віку недостатньо сформована готовність до вибору і відповідальність за нього, тобто знижена потреба до професійного самовизначення.

У підлітковому віці відзначається домінування когнітивного компонента у структурі економічної соціалізації, що сприяє переорієнтації зі споживацького сприйняття

економічної реальності на виробничо-діяльнісне її розуміння. Останнє пояснюється значною роллю власного практичного досвіду дітей.

Вивчення економічної соціалізації підлітків в умовах трансформації українського суспільства свідчить, що основна маса дітей позитивно сприймає такий вид діяльності, як бізнес, але ототожнює його, переважно, з торгівлею.

Водночас дослідження економічної соціалізації в онтогенетичному вимірі недостатньо віддзеркалюють динаміку суспільної економічної свідомості.

2.3. РОЛЬ СІМ'Ї У ФІНАНСОВОМУ ВИХОВАННІ ШКОЛЯРІВ

Культурна трансформація українського суспільства привела до глибоких зрушень у системі цінностей і свідомості дорослих. Актуальною залишається проблема формування цінностей у дітей, головною серед яких повинна стати цінність праці. У переважній більшості, не маючи можливостей вчасно отримати економічні знання і вміння, діти розпочинають на свій власний розсуд економічне життя. Занепокоєнні тільки своєю долею і прагнучи розбагатіти, вони дедалі частіше ставлять на перше місце матеріальний добробут і вважають, що щастя залежить тільки від кількості грошей.

Отже, криза суспільства чи не найсильніше позначилася на поведінці підлітків, у яких, зазвичай, розпочинається активна соціалізація, або освоєння соціального простору. Наявність у членів родини різних уявлень про життєві цінності веде до руйнування її життєвого простору, головним стає належність до покоління, а не сімейні традиції. Це створює серйозні проблеми в українському суспільстві, де родина завжди була важливою в житті людини, вважає Т. В. Кузнецова [3].

На місце зруйнованої системи «трудового виховання» стихія перебудовного етапу висунула дефіцит ринкової економічної культури, відсутність у свідомості людей необхідних знань і досвіду психічної адаптації до інших соціокультурних вимог. Сучасна освіта і виховання ставить за мету формування ціннісного ставлення до праці, подальшої професійної діяльності.

Викладачеві доцільно звернути увагу вчителів на те, що метод виховання через сім'ю потребує і нової інтерпретації, і нового підходу до його застосування. Саме в сім'ї учні вчаться вміння раціонально використовувати свій час, ознайомлюються з родинним бюджетом і вчаться витратити гроші, спілкуються на економічну тематику, часто засвоюють ті економічні категорії та цінності, якими мислять дорослі. На жаль, батьки не завжди розуміють необхідність економічного виховання дітей. Тому система економічної підготовки самих батьків потребує вдосконалення, таким чином батьки повинні мати не тільки певні економічні знання, а й володіти методикою їх використання, що є ще одним завданням учителя.

Форми роботи з батьками можуть бути такі: тематичні батьківські збори як загальношкільні, так і класні, батьківські конференції, зустрічі з економістами, у старших класах – дискусії (батьки – учні), запрошення батьків на позакласні заходи з економічної тематики, участь батьків у підготовці та проведенні тижнів економіки у школі, спільні екскурсії на підприємства.

Орієнтовна тематика батьківських зборів: для 5–7 класів – «Кишенькові гроші»: ”за” і ”проти”, «Родинний бюджет. Чи потрібно залучати дітей?», «Організація побутової та навчальної праці дітей», «Виховання розумних потреб дітей у родині»; для 8–9 класів – теми, орієнтовані на професійний вибір учнів; для 10–11 класів – вивчення ринку праці та ринку освітніх послуг.

З метою формування фінансової культури дитини батьки повинні домовитися про спільні принципи виховання. Дітям потрібно пояснити, як і чому гроші приходять у сім'ю, як правильно відкладати частину доходу на майбутні цілі, як і чому ми замінюємо наші гроші на продукти харчування, одяг, розваги і тому подібне.

Виховання в дітей відповідального ставлення до грошей можливе за наявності в них останніх, тому при вирішенні питань, пов'язаних із кишеньковими грошима і матеріальним заохоченням дитини, як і у вирішенні всіх інших питань виховання, слід керуватися принципами доцільності та гуманності.

Кишенькові гроші. Батьки мають розуміти, що кишенькові гроші – не нагорода за хорошу поведінку і навчання, не плата за хатню роботу. Це один із прийомів виховання, який має чітку мету – навчити дитину розпоряджатися грошима і правильно їх витратити. Ці гроші дитина може використовувати на свій розсуд, не звітуючи перед батьками, адже суворий контроль над витратами з їхнього боку позбавляє сенс існування кишенькових грошей.

Наявність у дитини кишенькових грошей створює для неї можливість самостійно ухвалювати рішення про потребу тієї покупки. Замість постійних прохань що-небудь купити дитина може вибрати предмет, час і місце покупки. Обмеженість суми змушує її визначати пріоритети й аналізувати можливі варіанти витрачання засобів.

Найпоширеніша думка, що починати видавати кишенькові гроші можна з тієї миті, як дитина пішла у школу (6–7 років). Вважається, що в цьому віці діти вже розуміють, що гроші витрачати не можна, їх можна з користю витратити.

Сума залежатиме, перш за все, від фінансового стану сім'ї і від віку дитини. Навіть якщо можливості дорослих необмежені, поспішати не варто. Починати потрібно з невеликих сум. Треба визначити, скільки грошей дитина зможе витратити «з розумом» відповідно до свого віку. Зрозуміло, що запити і потреби дітей постійно зростають разом з нею, тому повинні збільшуватися і кишенькові надходження. Можна обговорити, які витрати дитина зможе самостійно оплачувати. З часом варто збільшувати суму, додаючи до неї витрати на проїзний квиток, шкільні сніданки, канцелярське приладдя. У плані фінансових навичок користі від участі дитини в оплаті власних витрат буде більше.

Діти, на відміну від дорослих, по-іншому сприймають час. Календарний місяць для них здається досить великим терміном. Якщо дитині молодшого віку видавати кишенькові гроші відразу на весь місяць, то, напевно, вона не зможе ними грамотно розпорядитися. Швидше за все, витратить усю суму в перші ж декілька днів. Дитина ще не вміє відстежувати стан своїх фінансів. Тому краще керуватися принципом: що менший вік, то частіше видавати. Проте дітям старшого віку доцільніше видавати кишенькові гроші раз на місяць – це підводить їх до усвідомлення такого важливого поняття, як «бюджет».

Якщо дорослі суворо встановлюють, що можна купувати на кишенькові гроші, а що – ні, то вони втрачають сенс як інструмент розвитку самостійного навику. Важливо навчити дитину радитися з вами при виборі лише дорогої покупки, наприклад, велосипеда або домашньої техніки. Навіть якщо дитина помиляється, варто ввічливо її переконати, але остаточний вибір залишається за нею. Голос батьків у процесі ухвалення дитиною рішення має бути виключно рекомендаційним. Фінансові невдачі – частина науки управління грошима.

Гроші як плата за навчання. Багато батьків вважає, що гроші можуть стати добрим заохоченням і могутнім стимулятором для забезпечення успіхів у школі. Найчастіше цей метод використовують як «пряник» за відмінне навчання. За такого підходу є низка позитивних і негативних моментів. До позитивних варто віднести такі: у дитини підвищується уважність на уроці, а також формальний інтерес до навчального процесу; діти

прагнуть менше прогулювати, а то й не прогулювати зовсім; дитина приходить до висновку, що будь-яка робота повинна оплачуватися (а навчання – це робота), отже, добра робота оплачується удвічі. Таким чином, учень прагне виконати свою роботу якнайкраще, вчиться відповідати за самого себе.

До негативних моментів можна віднести [7]: дитина стає стурбованою виключно проблемою отримання грошей; зникає зацікавлення самим навчальним процесом як таким, вона стає зацікавленою лише в кінцевому підсумку – в отриманій на уроці оцінці, а отже, і сумі.

Гроші як відступні. Дуже часто завантажені батьки виявляють свою любов до дитини шляхом видачі певних сум, вважаючи, що свою любов вони можуть цим замінити. У них зовсім немає часу спілкування з дитиною, тож цей недолік вони компенсують грошима. Вони сплячують дітям за будь-які домашні справи, зразкову поведінку, просто виділяють певну суму, абсолютно не розуміючи, що дитині в житті потрібне абсолютно інше.

Гроші як плата за домашні справи. Більшість психологів не рекомендує практикувати грошові розрахунки за роботу всередині сім'ї, виключаючи випадки, коли дитину офіційно зараховують у штат сімейного бізнесу.

Якщо дорослі все ж таки допускають плату маленькій дитині всередині сім'ї, то варто це робити за якісь принципово нові або складні дії, корисні для всієї сім'ї, а не тільки для дитини. Головне, щоб гроші в цьому разі не подавались як оплата, а як нагорода за старанність, за відмінний результат у новій справі. Краще відразу зазначити, що це саме премія за засвоєну дію, а не регулярна «зарплата». Також важливо, щоб отриману винагороду малюк міг витратити на власний розсуд. І саме в самостійності витрати, у самостійному розрахунку отриманої суми і полягає основне заохочення, визнання з боку дорослих.

2.4. ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ І ВИХОВАННЯ. ДОСЛІДЖЕННЯ ЯВИЩА ФІНАНСОВОЇ КУЛЬТУРИ В ПЕДАГОГІЦІ

Сучасні педагогічні теорії спеціально не досліджують проблему взаємин «діти – гроші», однак припускають таке навчання в рамках загальних знань, вважає Г. Парходько. Разом з тим представники класичної педагогіки підтримували ідею щодо необхідності виховання в дитини фінансової культури [7].

Так, Ян Амос Каменський, усевітньо відомий педагог, вважав, що досягнення успіху разом із взаємною підтримкою є основою національної педагогіки. К. Ушинський підкреслював важливість формування в людини здібностей до промислового й торгового життя, а виховання дітей, спрямоване на розвиток цих здібностей, вважав потрібним для добробуту нації.

А. Макаренко підтримував ранній початок трудового життя дитини, але не для розвитку навичок накопичення, а для самозабезпечення та участі в житті сім'ї, суспільства. Почавши працювати досить рано, ще під час навчання, він дійшов до висновку, що сімейне виховання в робочих і селянських сім'ях надає особистості більше для розвитку, ніж у сім'ях заможних.

Для В. Сухомлинського праця є найвищим моральним принципом, обов'язком перед суспільством. Знайти, відкрити, затвердити в людині її трудове покликання, досягти, щоб кожен став справжнім майстром у будь-якій справі, щоб трудова творчість назавжди ввійшла в духовне життя і стала найсильнішим емоційним стимулом діяльності, – у цьому

сутність ідейного і трудового виховання. Гармонія права і обов'язку, особистої праці в ім'я щастя і блага інших людей – це його моральний ідеал. Тільки за цієї гармонії людина може бути справді щасливою і вільною.

Гроші, попри їхню доступність, для вихованців дитячої комуни І. Яковлева з раннього віку, в общині розглядалися лише як необхідний засіб для задоволення здорових потреб, але не як засіб придбання предметів розкоші.

Розглянемо орієнтовну структуру впровадження фінансових знань залежно від вікових груп у сучасній педагогіці.

Діти дошкільного віку – доцільним є ознайомлення дітей із такими поняттями, як «держава», «функції», які вона зобов'язана виконувати (охороняти, навчати, лікувати тощо), і шляхи отримання ресурсів для забезпечення фінансування покладених на неї функцій. У цьому віці головне – пояснити важливість податкової системи країни і необхідність сплати податків, завдяки яким ми й отримуємо безоплатні послуги. Сплата державі частини власного доходу – це запорука стабільності в усіх сферах життя країни. Крім того, в ігровій формі проводиться узагальнене ознайомлення з грошима. Уся інформація подається в невимушеній формі і супроводжується активною участю самих дітей у формуванні висновків.

Діти молодшого шкільного віку – окрім попередніх пояснень до освітньої програми, додається детальніше ознайомлення з грошима, визначається їх призначення, функції, класифікація, переваги і недоліки різних форм грошей. Основне завдання освітньої програми вже у шкільному віці – пояснити переваги електронної форми грошей (економічність, контрольованість, зручність тощо).

Діти середнього шкільного віку ознайомлюються з банківською діяльністю, сферою бізнесу, формуванням і розпорядженням власного капіталу, місцем податків у сфері власної підприємницької діяльності тощо. На цьому етапі головне – пояснити учням сутність грошей як особливого товару, який може приносити дохід як від особистого його використання, так і від тимчасового його передання іншому суб'єктові. У зв'язку з цим акцентується увага на понятті «втрачена вигода», яка з'являється від зберігання заощаджень готівкою поза грошовим оборотом країни.

Учні старшого шкільного віку, крім вищезазначеного, повинні бути ознайомлені з фінансовими інститутами, уміти розраховувати дохідність за різними інвестиційними інструментами, орієнтуватися в рівнях ризику і невизначеності, якими супроводжуються розрахована дохідність. Бути обізнаними в системі загальнообов'язкових та місцевих податків і можливостями отримання податкових пільг. Крім того, вони повинні вміти користуватися електронними грошима, чітко уявляти їхні переваги перед готівкою. На цьому етапі головне – навчити учнів самостійно складати бюджет сім'ї та можливі шляхи зменшення витрат і збільшення доходів, у тому числі й від трансформування заощаджень в інвестиції.

Шкільна і дошкільна економічна освіта покликані не тільки залучити дітей до актуальних фінансових тем, а й дати можливість батькам отримувати ті самі знання разом із дітьми. Для цього варто проводити групові уроки, ігри, змагання, пов'язувати домашні завдання учнів з веденням сімейного бюджету, визначенням сплачених сім'єю податків, отриманих доходів від інвестицій тощо. У зв'язку з проведенням шкільних занять, на яких важлива присутність батьків, варто запрошувати осіб, безпосередньо пов'язаних із фінансовим сектором, – працівників банківської, податкової, страхової сфер тощо.

Саме шкільна освіта є найбільш необхідною за сучасного розвитку економіки і її впровадження повинно супроводжуватись широкою участю держави. Фінансування такої

освіти – це інвестиції в майбутнє, яке потребує економічно грамотної та активної молоді, що мала б змогу не тільки отримувати стабільний дохід від своєї праці, а й правильно ним розпоряджатись.

Отже, виходячи із зазначених педагогічних концепцій, дитину важливо з ранніх років залучати до сфери господарських турбот родини, колективу. У такий спосіб дитина вчиться розуміти те, що кожен зобов'язаний вносити свій посильний вклад до поліпшення життя сім'ї. І що раніше дитина почне допомагати дорослим і брати участь у розрахунках, плануванні, збереженні, витрачанні сімейного бюджету, то краще вона буде орієнтуватися в подальшому у фінансовій сфері життя.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Як розглядаються гроші з погляду психології?
2. Назвати чинники, що впливають на «грошову» поведінку і ставлення до грошей.
3. Назвати класичні підходи психології до розвитку психологічних досліджень феномену грошей.
4. Узагальнити психологічні чинники виховання фінансової культури дитини.
5. Розкрити психологічні аспекти фінансової соціалізації дитини.
6. З чим у вас асоціюється поняття «гроші»?
7. Розкрити роль сім'ї у фінансовому вихованні школярів.
8. Представити погляди А. С. Макаренка і В. А. Сухомлинського на економічне виховання учнів.
9. Як трактують сучасні педагогічні теорії проблему «діти – гроші»?
10. Назвати періоди в економічній соціалізації дітей та учнівської молоді.

ТЕМИ ВИПУСКНИХ РОБІТ І РЕФЕРАТІВ

1. Ставлення до грошей та особливості грошової поведінки дитини.
2. Сучасні дослідження явища фінансової культури в педагогіці.
3. Методика підготовки і проведення фінансового тижня у школі.
4. Роль сім'ї у фінансовому вихованні молодших школярів.

ТЕМИ ПРОЕКТІВ

1. Сімейна фінансова ігротека.
2. Кишенькові гроші: «за» і «проти».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Биденко С. Финансовые истории для подростков [Электронный ресурс] / С. Биденко, И. Золотаревич // Казка. – 2012. – 128 с. – (Серия «Бизнес-школа «Детки-монетки»). – Режим доступа : <http://www.detki-monetki.biz/?p=2695>.
2. Діти і гроші: як у світі дають на кишенькові витрати [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.newsmarket.com.ua/2012/01/diti-i-groshi-yak-u-sviti-dayut-na-kishenkovi-vitrati>.
3. Кузнецова Т. В. Основы экономической психологии / Т. В. Кузнецова. – К. : МАУП, 2006. – 140 с.
4. Ложкін Г. В. Економічна психологія / Г. В. Ложкін, В. В. Спасенніков. – К. : ВД «Професіонал», 2007. – 400 с.
5. Матвеев С. О. Економічна соціологія : підручник / С. О. Матвеев, Л. І. Лясота. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. – 184 с.

ТЕМА 2. Психолого-педагогічні засади впровадження фінансової грамотності

6. Орел В. В. Формування економічної свідомості і ставлення до грошей у процесі соціалізації особистості [Електронний ресурс] / В. В. Орел, Л. О. Рябченко // Пробл. інж.-пед. освіти. – 2007. – № 16. – С. 376–382. – Режим доступу : <http://gagago.ru/v-ryabchenko-l-o-formuvannya-ekonomichnoyi-svidomosti-i-st.html>.
7. Парходько Г. Ю. Психолого-педагогічні проблеми виховання фінансової культури дітей [Електронний ресурс] / Г. Ю. Парходько. – Черкаси, 2010. – 97 с. – Режим доступу : ippro.com.ua/attachments/article/173/психолого-педагогічні_проблеми.pdf.
8. Смолінська О. Діти і гроші / О. Смолінська // Школа. – 2014. – № 9. – С. 21–31.
9. Семья Г. Экономическая социализация детей и подростков: периодизация и результаты / Г. Семья // Школьный экономический журнал. – 1998. – № 5. – С. 25–31.
10. Туріщева Л. В. Психологічні аспекти фінансової грамоти для школярів / Л. В. Туріщева // Класному керівнику. – 2011. – № 5. – С. 16–18.
11. Шкребець М. С. Особливості формування і розвитку грошової культури в Україні [Електронний ресурс] / М. С. Шкребець // Збірка наукових праць Харківських соціологічних читань. – 2008. – Режим доступу : http://www.sociology.kharkov.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=65&Itemid=51.
12. Шкребець М. С. Вплив грошової культури на рівень консолідації українського суспільства [Електронний ресурс] / М. С. Шкребець, С. М. Шкребець // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 889. – С. 133–137. – Режим доступу : <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/4991/2/Shkrebc1.pdf>.

III. Методичні рекомендації щодо проведення практичних робіт спецкурсу «Фінансова грамотність» в основній школі

Модуль IV

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ КУРСУ «ФІНАНСОВА ГРАМОТНІСТЬ» В ОСНОВНІЙ ШКОЛІ

Тема 1.

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ЕКОНОМІЧНІ КАТЕГОРІЇ В КУРСІ ПРЕДМЕТА «ФІНАНСОВА ГРАМОТНІСТЬ»

ПРАКТИЧНА РОБОТА 1. Установлення наступності у викладанні курсу «Економіка» (рівень стандарту, 11 клас) і курсу за вибором «Фінансова грамотність» (5–9 класи)

Мета і основні завдання роботи

1. Визначити фундаментальні економічні категорії в курсі «Фінансова грамотність».
2. Створити спільний предметний показчик «Фундаментальні економічні категорії шкільної економічної освіти». Для цього, використовуючи основні підручники цих курсів [3; 7 та ін.], виписати фундаментальні економічні категорії, які повторюються на сторінках відповідних предметних показчиків.
3. Розробити спільний термінологічний довідник.

ПРАКТИЧНА РОБОТА 2. Від теми «Гроші в житті родини» (курс «Родинні фінанси», 5 клас) до теми «Грошові відносини в сучасному світі» (курс «Економіка і фінанси», 9 клас): методика вивчення економічної категорії «гроші».

Мета і основні завдання роботи

1. Проаналізувати зміст зазначених тем у програмах курсу «Фінансова грамотність» (5–9 кл.).
2. Установити підходи до визначення навчальних досягнень учнів при вивченні цього матеріалу.
3. Розробити (або проаналізувати) конспекти уроків із зазначених тем.
4. Зробити висновки щодо наступності у викладанні курсу «Фінансова грамотність» (5–9 кл.).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Розкрити зміст фундаментальних економічних понять, які властиві будь-якій економіці. Визначте серед них ті, що властиві фінансовій сфері.
2. Назвати основні види фінансових послуг.

ТЕМА 1. Фундаментальні економічні категорії в курсі предмета «Фінансова грамотність»

3. Розкрити методичні аспекти викладання теми «Гроші та їхні функції. Види грошей» в основній школі.
4. Запропонувати власну методику реалізації інтегративного підходу до вивчення зазначених тем.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Скласти інструктивну картку для учнів про роботу зі статистичними даними або з Інтернетом.

ТЕМИ ПРОЕКТІВ

1. Економічна абетка вчителя.
2. Для чого потрібні гроші?

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гладковський Р. В. Заходи Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України з упровадження курсу «Фінансова грамотність» / Р. В. Гладковський, Н. І. Забуга // Економіка в школах України. – Х. : Основа, 2013. – С. 3–5.
2. Економіка. Програми курсів за вибором та факультативів. – К., 2010. – 64 с.
3. Економіка (рівень стандарту, академічний рівень). 11 клас / І. Ф. Радіонова. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 176 с.
4. Економіка (рівень стандарту, академічний рівень), 11 клас / Л. П. Крупська, І. Є. Тимченко, Т. І. Чорна. – Х. : Ранок, 2011. – 192 с.
5. Збірник програм з економіки / укладачі Р. В. Гладковський, Н. І. Забуга // Економіка в школах України. – 2013. – № 3 : Спецвипуск. – 93 с.
6. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Економіка. 11 клас. Рівень стандарту, академічний рівень. – К., 2010.
7. Фінансова грамотність : навч. посібник / авт. кол. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – К.: Фенікс, 2012. – 312 с.
8. Фінансова грамотність : робочий зошит для учня / авт. кол. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – К., 2012. – 115 с.
9. Фінансова грамотність : навч. посібник для вчителя / авт. кол. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – К., 2013. – 312 с.

Тема 2.**ЗМІСТОВА СКЛАДОВА «Я – КЛІЄНТ БАНКУ»
У КУРСІ «ФІНАНСОВА ГРАМОТНІСТЬ» (5–9 КЛАСИ).
АБЕТКА ВЛАСНОЇ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ****ПРАКТИЧНА РОБОТА 3. Методика розв’язування фінансових задач***Мета і основні завдання роботи*

1. Проаналізувати систему фінансових задач курсу «Фінансова грамотність» (5–9 класи).
2. Обрати типові задачі і розв’язати їх.
3. Розробити методичні рекомендації щодо розв’язування фінансових задач.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Оцінити значення банківської системи в житті сучасної людини.
2. Проаналізувати інформацію про фінансові послуги різних банків.
3. Охарактеризувати джерела банківського прибутку.
4. Довести вигідність кредиту і можливості людини щодо його погашення в конкретній банківській установі.
5. Проаналізувати зміст складової «Я – клієнт банку» курсу «Фінансова грамотність».

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Підібрати два-три приклади типових фінансових задач (5–9 класи). Заповнити табл. 9.

Таблиця 9

Типові фінансові задачі в курсі предмета «Фінансова грамотність»

Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів <i>Учень / учениця</i>	Клас	Типові задачі (приклади)
1. Обчислює доходи і видатки родинного бюджету	5 клас	
2. Складає калькуляцію витрат	5 клас	
3. Обчислює суму податку від певної суми грошей	5 клас	
4. Розраховує альтернативну вартість навчання	8 клас	
5. Зіставляє дохідність за різними банківськими вкладками	8 клас	
6. Уміє розрахувати валютний курс	9 клас	

2. Розробити методичні рекомендації щодо виконання практичної роботи 4 «Розрахунок валютного курсу» (9 кл.).
3. «Абетка власної фінансової безпеки». Створити сторінку «Як заощадити в побуті».
4. Внести до методичного порадилика вчителя рекомендації щодо методики проведення уроків з курсу «Родинні фінанси» (5 клас).

ТЕМИ ПРОЕКТІВ

1. Абетка власної фінансової безпеки.
2. «Сімейний» гаманець.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Горленко Г. О. Методичний посібник для вчителя до збірника задач з економіки / Г. О. Горленко. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2007. – 116 с.
2. Десять важливих ідей з власних фінансів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://finrep.kiev.ua/download/finlit_workshop_sep22_2014_lopus_mod1.pdf.
3. Економіка (рівень стандарту, академічний рівень). 11 клас / І. Ф. Радіонова. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 176 с.
4. Сироїжко С. Економічне виховання та начала математики / С. Сироїжко // Відкритий урок. – 2011. – № 3. – С. 31–32.
5. Соценко Т. М. Чого хочуть клієнти? / Т. М. Соценко, З. В. Філончук // Економіка в школах України. – 2008. – № 4. – С. 9–16.
6. Фінансова грамотність : навч. посібник / авт. кол. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – К. : Фенікс, 2012. – 312 с.
7. Фінансова грамотність : робочий зошит для учня / авт. кол.; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – К., 2012. – 115 с.
8. Фінансова грамотність : навч. посібник для вчителя / авт. кол. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – К., 2013. – 312 с.

Тема 3.**СПОЖИВАЧ ЯК ОСНОВНИЙ СУБ'ЄКТ
СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІКИ. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ТЕМ
ЗМІСТОВОЇ ЛІНІЇ «Я – СПОЖИВАЧ»
У ШКІЛЬНІЙ ФІНАНСОВІЙ ОСВІТІ****ПРАКТИЧНА РОБОТА 4. Визначення виду сімейного бюджету за ступенем збалансованості.***Мета і основні завдання роботи*

1. Сформувати поняття «сімейний бюджет», «доходи і витрати домашнього господарства».
2. Виховувати свідоме ставлення до формування сімейного бюджету; розуміння позитивного впливу на бюджет родини здорового способу життя.
3. Розвивати навички дбайливого господаря.
4. Зміст практичної роботи відображено в *табл. 10*.

Таблиця 10

Зміст роботи	Досягнення слухачів	Вправи та ігри
Домашнє господарство як суб'єкт господарювання. Зв'язки домашнього господарства з іншими суб'єктами господарювання	Слухач: • розуміє сутність поняття «домашнє господарство»; • пояснює на прикладах, як функціонує домашнє господарство; • оцінює роль підприємництва в задоволенні потреб домашнього господарства	Гра «Заробляючи на життя»
Доходи і витрати домашнього господарства. Сімейний бюджет	• називає основні доходи і витрати домашнього господарства; • складає його бюджет	Практикум 1. Складання сімейного бюджету. Практикум 2. Планування сімейного свята.
Права споживачів та їхній захист	• пояснює, які права мають споживачі; як вони можуть їх захистити	Вправа «Чим я керуюся, купуючи...?» (спільне складання «Довідника молодого споживача»). Зустріч із працівниками управління захисту прав споживачів.

Матеріали, обладнання аудиторії: столи, фліп-чарт, фломастери, папір А4, інструктивні картки.

Структура заняття

1. *Мотивація* (викладач наводить приклад ситуації із життя уявної родини).
2. *Основна частина заняття*
 - 2.1. *Вправа* «Доходи. Витрати. Бюджет».

Викладач пропонує назвати види доходів і покласти їх до сімейного гаманця (зазначити на малюнку-схемі); далі визначити витрати родини і підписати їх на схемі. Дати визначення поняття «бюджет».

2.2. Практикум 1 «Складання сімейного бюджету».

Підготовка і використання карток для уявних родин (аудиторія об'єднується у групи-родини). Слухачі складають сімейний бюджет, визначають вид бюджету, пропонують шляхи вирішення сімейних фінансових проблем.

Кожна група представляє результати роботи. Викладач аналізує отримані від груп висновки. Доцільно наголосити, що кінцевою метою домашніх господарств є найбільш повне задоволення всіх своїх потреб. У ринковій економіці це можливо тільки за рахунок грошових доходів споживачів (заробітна плата, рента, підприємницький дохід, дивіденди тощо).

3. Самостійна робота

Обговорити і визначити структуру бюджету власної родини, звернувши увагу на вартість комунальних послуг.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Дидактична гра – метод імітації (наслідування, відображення) прийняття управлінських рішень у різноманітних ситуаціях шляхом гри (програвання, розігрування) за правилами, які дані або їх виробляють самі учасники.

Дидактичні ігри пов'язані насамперед із двома особливостями навчання: проблемністю і засвоєнням навчальної інформації через дію. Проблемність реалізується через самостійне розв'язання учнем поставленої проблеми (завдання) за недостатності потрібних знань, коли він змушений самостійно опановувати новий зміст або знаходити нові зв'язки між уже засвоєними відомостями. У процесі такої діяльності формуються нові вміння й у такий спосіб відбувається навчання через дію.

Джерело: Ковальчук Г. О. Активізація навчання в економічній освіті : навч. посіб. / Г. О. Ковальчук. – К. : Вид-во КНЕУ, 2003. – 298 с.

Вправа – спеціальне завдання, що виконується для набуття певних навичок або закріплення наявних знань.

Джерело: <http://sum.in.ua/s/vprava>.

ПРАКТИЧНА РОБОТА 5. Створюємо пам'ятку споживача фінансових послуг.

Мета і основні завдання роботи

1. Проаналізувати місцевий ринок фінансових послуг.
2. Визначити алгоритм самозахисту споживача. Сформулювати поради споживачам.
3. Розробити методичні рекомендації щодо виконання практичної роботи 2 «Створюємо пам'ятку споживача» (6 клас).

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Абетка власної фінансової безпеки. Створити сторінки «Банківські картки. Як правильно користуватися банківською картою» і «Правила безпеки під час здійснення електронних платежів».
2. Внести до методичного порадичника вчителя рекомендації щодо методики проведення уроків з курсу «Фінансово грамотний споживач» (6 клас).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвати основні види фінансових послуг.
2. Прокоментувати особливості надання фінансових послуг різними фінансово-кредитними установами.
3. Оцінити роль страхування у власному житті.

ТЕМИ ПРОЕКТІВ

1. Обираємо страхове покриття.
2. У світі фінансових послуг.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Економіка (рівень стандарту, академічний рівень). 11 клас / І. Ф. Радіонова. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 176 с.
2. Обираємо страхове покриття [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://finrep.kiev.ua/download/finlit_workshop_sep22_2014_brock_mod6.pdf.
3. Справа життя [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://r-invest.com.ua/files/docs/Jupiter/12x12_ukr-2.pdf.
4. Фінансова грамотність : навч. посібник / авт. кол. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – К. : Фенікс, 2012. – 312 с.
5. Фінансова грамотність : робочий зошит для учня / авт. кол.; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – К., 2012. – 115 с.
6. Фінансова грамотність : навч. посібник для вчителя / авт. кол. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – К., 2013. – 312 с.

Тема 4.

ІСТОРІЇ ФІНАНСОВОГО УСПІХУ. ЗМІСТОВА СКЛАДОВА «Я – ПІДПРИЄМЕЦЬ» У КУРСІ «ФІНАНСОВА ГРАМОТНІСТЬ» (5–9 КЛАСИ) (практичне заняття)

1. Економічні ролі: найманий працівник, підприємець, інвестор. Історії фінансового успіху.
2. Змістова складова «Я – підприємець» у курсах предмета «Фінансова грамотність».

Методичні рекомендації

У практиці роботи сучасної школи визначилися різноманітні форми і методичні прийоми здійснення взаємозв'язку між навчальними дисциплінами з метою формування економічної свідомості та культури учнів: інтегровані уроки, комплексні навчальні екскурсії, інтегровані міні-турніри.

Ефективним методичним прийомом упровадження фінансової грамотності та формування фінансової культури є застосування рольового підходу до структурування економічних знань. У посібнику представлено інтегрований позакласний захід для учнів 5–7 класів «Прикольна економіка» (з використанням інтерактивної дошки), з якого можна починати впровадження рольового підходу (розділ V).

Учень, з одного боку, повинен засвоїти певні економічні знання, тобто бути економічно грамотним, а з другого – оволодіти економічною поведінкою, тобто вмінням поводитися в економіці, а значить у суспільстві, «грати» основні економічні ролі та вступати в економічні відносини з іншими у процесі економічної діяльності, власне в якій виявляється його економічна культура.

Під час проведення практичних занять учителям варто запропонувати визначити доцільність застосування рольового підходу до структурування економічних знань. Викладач має звернути увагу вчителів на необхідність системної організації роботи з цього питання. Так, учителі мають скласти власний план роботи з цього напрямку педагогічної діяльності, ураховуючи профіль і можливості навчального закладу.

Для цього доцільно визначити економічну сутність кожної соціальної ролі, або економічний підхід, що визначає раціональну поведінку людини в цій ролі, та вміння і навички соціальної ролі (економічні компетенції), якими повинен володіти випускник загальноосвітньої школи відповідно до нормативних документів (табл. 11). Адже, на нашу думку, рольовий підхід сприятиме формуванню ядра мотиваційного механізму економічно розумної поведінки людини, економічного мислення.

Таблиця 11

Рольовий підхід до структурування економічних знань

№	Соціальна роль	Економічний підхід, що визначає раціональну поведінку людини	Економічні компетенції відповідно до нормативів Державного стандарту	Філософські аспекти рольової економічної поведінки
1.	Споживач	Знати потреби споживача і закономірності його економічної поведінки. Знати Закон про захист прав споживачів	Здійснювати раціональний вибір. Уміти характеризувати потреби і споживчі блага. Пояснювати механізм задоволення потреб	Потреби розумні та оманні. Аскетизм та гедонізм. Від суспільства споживання до суспільства сталого розвитку

№	Соціальна роль	Економічний підхід, що визначає раціональну поведінку людини	Економічні компетенції відповідно до нормативів Державного стандарту	Філософські аспекти рольової економічної поведінки
2.	Сім'янин	Знати домашнє господарство, його місце і роль в економічній системі	Володіти раціональними способами ведення свого господарства. Характеризувати основні джерела доходів і витрат, визначати бюджет умовного домогосподарства, фактори добробуту сім'ї	Від суспільства споживання до суспільства сталого розвитку
3.	Найманий працівник	Пояснювати необхідність господарської діяльності та фактори, що її визначають	Уміти оцінювати власні можливості та користуватися інформацією про ринок праці для визначення майбутньої сфери працевлаштування	Робота і професія – пріоритетні цінності людського життя
4.	Підприємець	Уявляти структуру виробництва. Знати види підприємств і сутність підприємницької діяльності	Уміти визначати структуру витрат виробництва та його прибутковість. Розраховувати рентабельність виробництва і собівартість продукції	Філософія марксизму і лібералізму – позиції щодо особистості як власника
5.	Вкладник	Знати механізми грошово-кредитної політики. Характеризувати роль банків в економіці	Уміти користуватися послугами кредитних установ	Роль грошей в економічній соціалізації особистості
6.	Платник податків	Знати особливості податкової системи	Розраховувати суми податкових платежів у конкретній ситуації	Податкова культура як ознака високої громадянськості

Такий рольовий підхід до реалізації поставлених завдань потребує широкого розуміння соціальних явищ, комплексних знань та аналізу подій. Учителю важливо було визначитися щодо економічного потенціалу предмета, який він викладає, а саме можливості формування ціннісно обумовленого набору економічних предметних компетенцій певної соціальної ролі.

Усі програми курсів за вибором економічного спрямування для основної школи можливо та доцільно використовувати, реалізуючи рольовий підхід в економічній освіті (табл. 12) через формування економічних компетенцій.

Таблиця 12

Варіативне програмне забезпечення реалізації рольового підходу в економічній освіті основної школи

Економічні (соціальні) ролі	Курси за вибором для основної школи	Клас	Автори програми
Споживач	Основи споживчих знань	8 (11)	С. О. Ганаба, О. В. Мартинюк
	Основи споживчих знань	1–11	Т. Г. Гільберг, А. І. Довгань, С. Л. Капіруліна та ін.

Економічні (соціальні) ролі	Курси за вибором для основної школи	Клас	Автори програми
Підприємець	Ділова активність	8–9	Авторський колектив зі Львова і Львівської області
	Основи сімейного господарювання	8 (9)	М. І. Карлін, О. В. Мартинюк
	Основи підприємницької діяльності	9	О. Гребеннікова, Л. Яцунь
Сім'янин	Основи сімейного господарювання	7–9	Г. О. Горленко, М. І. Карлін, О. В. Мартинюк
	Початки економіки	5–7	Ю. В. Бицюра
	Основи сімейного господарювання	8 (9)	М. І. Карлін, О. В. Мартинюк
Вкладник	Основи сімейного господарювання	7–9	Г. О. Горленко, М. І. Карлін, О. В. Мартинюк
	Я – клієнт банку	8 (9)	Г. Горленко, К. Горленко
Громадянин	Основи економіки	8–11	І. І. Климюк
	Економіка	2–11	О. В. Решетняк, І. Є. Тимченко, Ю. М. Лелюк, Т. І. Чорна, Л. М. Пужайчереда

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Скласти термінологічний словник до теми на основі понятійного апарату зазначеної теми курсу «Фінансова грамотність».
2. Побудувати схему «Види підприємницької діяльності».
3. Розробити 5–6 слайдів для презентації «Історії фінансового успіху».
4. Розкрити змістові аспекти складової «Я – підприємець» курсу «Фінансова грамотність».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Економіка для учнів 10-х кл. середніх загальноосвітніх шкіл : навч. посібник / за ред. С. М. Панчишина. – Львів : «Тріада плюс», 2008. – 460 с.
2. Короденко М. Підвалини благополуччя [Електронний ресурс] / М. Короденко // Освіта України. – 2012. – № 37. – Режим доступу : <http://pedpresa.com.ua/blog/19364-pidvalyny-blahopoluchchya.html>.
3. Пилипенко В. Є. Людина в ринковому суспільстві: орієнтації, поведінка, культура / В. Є. Пилипенко. – К. : ПЦ «Фоліант», 2005. – 224 с.
4. Пустовійт Р. Ф. Педагогічні умови формування підприємницької культури у старшокласників : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Р. Ф. Пустовійт ; АПН України. Інститут педагогіки. – К., 1997. – 24 с.
5. Сисоєнко Н. А. Прикольна економіка / Н. А. Сисоєнко, З. В. Філончук // Географія та основи економіки. – 2011. – № 1. – С. 28–31.
6. Філончук З. В. Підприємництво. Види підприємництва / З. В. Філончук // Географія та основи економіки. – 2006. – № 7. – С. 21–23.
7. Філончук З. В. Турнір юних підприємців / З. В. Філончук // Географія та основи економіки. – 2008. – № 5. – С. 22–23.
8. Фінансова грамотність : навч. посібник / авт. кол. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – К. : Фенікс, 2012. – 312 с.
9. Фінансова грамотність : навч. посібник для вчителя / авт. кол. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко. – К., 2013. – 312 с.

V. Діагностико-аналітичний модуль

Зміст занять

5.1. Вхідне діагностування (2 години)

Вхідне діагностування проводиться на першому занятті цього модуля, воно передбачає встановлення рівня економічної та професійної підготовки вчителя, усвідомлення характеру власних прогалин у фінансових знаннях.

Тест на встановлення рівня фінансової обізнаності «Чи я є освіченим споживачем фінансових послуг?» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://finrep.kiev.ua/structure/finedu/tests_ua.php.

Тест на встановлення рівня знань з фінансової математики «Перевірте свої фінансові знання» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://finrep.kiev.ua/structure/finedu/tests_ua.php.

Тест на визначення рівня економічних знань і здатності до економічного аналізу (за когнітивно-професійною складовою готовності до формування економічної культури учнів).

5.2. Захист творчих робіт (4 години)

Форми творчих робіт:

- панорамний урок – своєрідний панорамний огляд системи уроків курсу за вибором «Фінансова грамотність», у якому беруть участь декілька педагогів, які взаємно доповнюють один одного, визначають найбільш ефективні методи і прийоми роботи з учнями;
- методичний порадиш учителя – збірка методичних рекомендацій щодо впровадження курсу «Фінансова грамотність» в основній школі.

5.3. Контрольне тестування (2 години)

Контрольне тестування щодо визначення рівня теоретичної та методичної підготовки вчителя до впровадження курсу за вибором «Фінансова грамотність» в основній школі.

5.4. Вихідне діагностування (2 години)

Вихідне діагностування проводять на останньому занятті спецкурсу, воно передбачає встановлення рівня економічної та професійної підготовки вчителя до впровадження курсу «Фінансова грамотність» в основній школі, порівняння його результатів із вхідним діагностуванням.

Тест на встановлення рівня фінансової обізнаності «Чи я є освіченим споживачем фінансових послуг?» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://finrep.kiev.ua/structure/finedu/tests_ua.php.

Тест на встановлення рівня знань з фінансової математики «Перевірте свої фінансові знання» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://finrep.kiev.ua/structure/finedu/tests_ua.php.

Навчальні результати слухачів визначають на основі: виконання практичних робіт, участі в семінарських заняттях, підсумкового тестового контролю, захисту індивідуальних творчих робіт.

Наводимо приклади тестових завдань з метою їх використання при проведенні контрольного тестування.

Тестові завдання на визначення рівня прикладних економічних знань

1. Ринок – це:

- а) простір, на якому відбувається реалізація товару;
- б) фаза суспільного відтворення;
- в) місце купівлі-продажу товарів особистого споживання;
- г) відносини між людьми, що виявляються через обмін, організований за законами товарного виробництва і обігу.

2. Якщо уряд ухвалить закон про підвищення мінімальної заробітної плати, то на ринку праці:

- а) зменшиться попит на робочу силу;
- в) зменшиться рівень зайнятості;
- б) збільшиться попит на робочу силу;
- г) збільшиться рівень зайнятості.

3. У ринковій економіці розподіл доходу:

- а) відбувається відповідно до потреб кожної людини;
- б) визначається урядом через систему оподаткування;
- в) визначається цінами економічних ресурсів, якими володіють окремі люди;
- г) є несправедливим, бо існує велика різниця в доходах.

4. Уряд України визначає рівень середньої заробітної плати, виходячи із величин:

- а) сплаченої заробітної плати;
- б) нарахованої заробітної плати;
- в) реальної заробітної плати;
- г) прожиткового мінімуму.

5. Уряд застосовує індексацію:

- а) у разі гіперінфляції;
- б) для збільшення грошових доходів під час інфляції;
- в) збільшення мінімальних доходів залежно від зростання цін;
- г) зниження цін на товари першої необхідності.

6. Мінімальна заробітна плата в Україні:

- а) дає змогу повністю задовольнити фізіологічні потреби працюючих;
- б) визначається з урахуванням низької продуктивності праці в галузях народного господарства;
- в) визначається з урахуванням економічної ситуації, яка склалась у країні;
- г) має економічний зміст певної доплати, а не гарантії мінімального рівня життя.

7. Сутність грошової політики держави полягає в тому, що вона:

- а) через центральний банк здійснює емісію грошей;
- б) офіційно визначає купівельну спроможність грошей;
- в) здійснює контроль за грошовою масою;
- г) регулює курс національної валюти відносно іноземних.

Тестові завдання на визначення рівня фундаментальних економічних знань**1. Закономірність потреб діє:**

- а) тільки в розвинутих країнах у будь-який період розвитку;
- б) у кожній країні на початковому етапі розвитку;
- в) кожній країні на етапі розвитку, коли немає дефіциту;
- г) кожній країні в будь-який період часу.

2. Альтернативна вартість – це:

- а) усе те, що нам хотілось би мати, але ми не маємо;
- б) усі блага, які нам не потрібні в житті;
- в) те краще, від чого ми відмовилися внаслідок нашого рішення;
- г) те, що ми отримали внаслідок нашого рішення.

3. Раціональна поведінка споживача передбачає, що він:

- а) намагається максимізувати свій добробут;
- б) намагається задовольнити тільки першочергові потреби;
- в) задовольняє свої потреби, виходячи з необхідності зберігати навколишнє середовище;
- г) мінімізує свої потреби, виходячи з обмеженості наявних економічних благ.

4. У ринковій економіці проблема «що виробляти?» вирішується:

- а) через «голосування» грошима;
- б) підприємцями, виходячи з наявних ресурсних можливостей;
- в) державою через систему планових органів;
- г) домогосподарством, виходячи з можливостей власних потреб.

5. Економічна система – це:

- а) спосіб організації господарського життя суспільства;
- б) сукупність галузей матеріального і нематеріального виробництва;
- в) спосіб поєднання факторів виробництва;
- г) спосіб організації виробничого процесу на підприємстві.

6. Економічна ефективність визначається:

- а) мірою доцільності розподілу виробничих ресурсів та їхнього продуктивного використання з огляду на отримані результати;
- б) кількістю продукції, яку виготовляють за певний проміжок часу;
- в) відповідністю виготовленої продукції вимогам споживачів;
- г) кількістю продукції, що відповідає світовим стандартам.

7. На відміну від ринкової і командної економік, у схемі кругообігу мішаної економіки також беруть участь:

- а) товарні потоки;
- б) домашні господарства, фірми і держава;
- в) фінансові потоки;
- г) ринок продуктів і ринок ресурсів.

8. Величину пропозиції грошей визначає:

- а) рівень економічної активності;
- б) потреба в інвестиціях;
- в) емісійна політика центрального банку;
- г) баланс державного бюджету.

9. Укажіть завдання зменшення облікової ставки центральним банком:

- а) зменшення загальної величини резервів комерційних банків;
- б) стимулювання зростання величини заощаджень домогосподарств;
- в) сприяння зростанню обсягів кредитів, наданих центральним банком комерційним банкам;
- г) стимулювання зростання інвестиційних витрат фірм.

10. Визначте, що повинен зменшити уряд, якщо він передбачає збільшити обсяг національного виробництва:

- а) податки;
- б) державні закупівлі товарів і послуг;
- в) рівень бюджетного дефіциту;
- г) трансфертні платежі.

**Тестові завдання на визначення здатності
до економічного аналізу**

I. ЯКЩО ВИ ПРОЧИТАЛИ В ГАЗЕТІ, ЩО:

1. У деякій країні збільшився коефіцієнт Джині, то це значить, що у країні:
 - а) зменшився обсяг національного доходу в розрахунку на душу населення;
 - б) зменшився обсяг виплат допомоги у зв'язку з безробіттям;
 - в) посилилась тенденція до більш рівномірного розподілу доходів;
 - г) збільшилась нерівність у розподілі доходів.
2. Ціни на персональні комп'ютери різко зросли внаслідок зростання попиту на них. У такому разі економічна теорія прогнозує:
 - а) ріст зарплати програмістів і складальників комп'ютерів;
 - б) зниження зарплати програмістів і складальників комп'ютерів;
 - в) зростання зарплати програмістів і зменшення зарплати складальників комп'ютерів;
 - г) зростання зарплати складальників комп'ютерів і зменшення оплати праці програмістів;
 - г) невизначений результат відносно зарплат програмістів і складальників комп'ютерів.
3. Податки на підприємництво зростуть. Це значить, що:
 - а) сукупний попит зменшиться, а обсяг сукупної пропозиції не зміниться;
 - б) сукупна пропозиція скоротиться, а обсяг сукупного попиту не зміниться;
 - в) скоротяться і сукупний попит, і сукупна пропозиція;
 - г) зростуть і сукупний попит, і сукупна пропозиція.
4. В економіці спостерігається збільшення випуску продукції одночасно зі зростанням інфляції. У цьому разі можна діагностувати:
 - а) зростання, обумовлене розширенням сукупного попиту;
 - б) зростання, обумовлене розширенням сукупної пропозиції;
 - в) спад, обумовлений скороченням сукупного попиту;
 - г) спад, обумовлений скороченням сукупної пропозиції.
5. Курс гривні відносно інших валют зростає. Це значить, що:
 - а) виграють українські імпортери;
 - б) виграють російські експортери;
 - в) виграє іноземний споживач українських товарів;
 - г) зростає конкурентоспроможність українських товарів;
 - г) українські товари втрачають конкурентоспроможність.

II. ЯКЩО ВИ ПОЧУЛИ У ПЕРЕДВИБОРНІЙ АГІТАЦІЇ, ЩО:

1. Кандидат у президенти забезпечить зростання ВВП на 10%. Це значить, що:
 - а) імпорт товарів і послуг перевищить їхній експорт;
 - б) збільшаться державні видатки на закупівлю товарів і послуг.
2. Він проводитиме політику, яка сприятиме економічному зростанню. Вона полягатиме:
 - а) у стимулюванні науково-дослідних і дослідно-конструкторських розробок;
 - б) політиці стримування сукупного попиту;

- в) стимулюванні інвестицій для збільшення запасу капіталу в країні;
 - г) збільшенні видатків на освіту;
 - г) суворій екологічній політиці щодо виробників.
- 3. При новому уряді відбудеться зниження центральним банком норми обов'язкового резервування. Це призведе:**
- а) до скорочення сукупного попиту;
 - б) скорочення пропозиції грошей;
 - в) зниження відсоткової ставки;
 - г) зниження ставки рефінансування
- 4. Буде встановлено контроль над зовнішньою торгівлею з метою зменшення дефіциту торговельного балансу. Результатом такої політики в короткостроковому періоді буде:**
- а) зниження рівня зайнятості у країні;
 - б) зниження експорту товарів і послуг із країни;
 - в) зниження імпорту товарів і послуг у країну;
 - г) зниження рівня інфляції у країні.
- 5. Новий уряд обіцяє зростання мінімального розміру пенсії. Вірогідно, це призведе:**
- а) до підвищення реального рівня життя пенсіонерів на значний термін;
 - б) зростання реального ВВП;
 - в) послаблення стимулів до праці в робітників допенсійного віку;
 - г) зростання цін на товари повсякденного попиту.

VI. Технології впровадження фінансової грамотності

1. МЕТОДИЧНА РОЗРОБКА ПОЗАКЛАСНОГО ЗАХОДУ «ПРИКОЛЬНА ЕКОНОМІКА» ДЛЯ УЧНІВ 5–7 КЛАСІВ

Рольовий підхід до структурування економічних знань не є новим у педагогічній літературі. Методичні аспекти його застосування визначили американські педагоги М. Суїтер, Й. Демпсі, М. Петіт, М. Рейсер, значення соціальних ролей у формуванні економічних компетенцій досліджувала російський учений Т. Терюкова, на застосуванні такого підходу наголошує український дослідник А. Шуканова.

Економічна соціалізація реалізується насамперед шляхом здійснення людиною певних соціальних ролей. Стратегічним результатом їх сформованості, на думку А. Шуканової, має стати досягнення учнями економічної ефективності у процесі виконання соціальних ролей в економічній системі. Необхідність реалізації в освіті цього аспекту знань викликана ринковими перетвореннями в суспільстві, пов'язаними з економізацією соціальних зв'язків [9].

Виконання соціальних ролей вимагає певних економічних компетенцій, які, на думку Т. С. Терюкової, визначаються набором теоретичних знань і практичних навичок, потрібних для входження в економічну систему (той чи інший ринок). Вона пропонує визначати структуру економічних компетенцій залежно від тієї економічної ролі, яку виконує людина. Наприклад, структура «споживчих компетенцій» відрізняється від структури компетенцій, потрібних інвесторові чи платникові податків, хоча при цьому базові економічні компетенції в них будуть однакові. Тобто в кожному конкретному варіанті набір і структура економічних компетенцій відрізнятиметься специфікою економічної ролі, яку виконують [7].

На нашу думку, учителям доцільно визначити економічну сутність кожної соціальної ролі (її функції), або економічний підхід, що визначає раціональну поведінку людини в цій ролі, та вміння і навички соціальної ролі (економічні компетенції). Реалізація такого підходу в економічному вихованні сприятиме формуванню ядра мотиваційного механізму економічно розумної поведінки людини, економічного мислення.

Методична розробка позакласного заходу «Прикольна економіка» може стати поштовхом для подальшої роботи вчителя над проблемою формування економічної культури учнів. Пропонований матеріал можна використати для вступного уроку варіативних курсів економічного спрямування в основній школі як вступний захід циклу позакласних заходів у системі економічного виховання.

Застосування інтерактивних аудіовізуальних засобів навчання дозволяє активізувати увагу учнів, зробити складний для них матеріал доступним, уявити образ економічної ролі, відчувати важливість зв'язків між різними предметами. Отже, комп'ютер і SMART-технології є важливими інструментами у процесі навчання і виховання, які спонукають вчителя по-новому організувати навчально-виховний процес.

ПРИКОЛЬНА ЕКОНОМІКА

(інтегрований позакласний захід для учнів 5–7 класів)

Мета проведення:

- звернути увагу учнів на існування особливої сфери життя – економічної; визначити основні економічні (соціальні) ролі на економічній сцені та їхні функції; виокремити актуальні в наш час функції ролей;

- розвивати логічне мислення учнів;
- формувати економічний світогляд і культуру;
- розвивати навички роботи з інтерактивною дошкою.

Хід заходу

Учитель вітає учнів і відкриває файл позакласного заходу.

Рис. 3. Слайд 1 – назва та епіграф-мотивація

Ще Вільям Шекспір визначив життя як театр. Чи є серед присутніх той, хто відважиться заявити, що видатний драматург не знав життя?

Чи доводилось вам грати ролі на сцені? Що потрібно зробити, щоб зіграти роль? *(Вивчити певні слова, вдягти театральний костюм, створити образ на сцені).*

Ми звикли до того, що ролі грають актори, майже не замислюючись про те, що в нашому повсякденному житті також граємо багато ролей. Які саме?

Тож уявимо економічну сцену і запросимо на неї ...

Дія 1. Знайомство.

Отже, на економічну сцену запрошені:

- споживач;
- найманий працівник;
- підприємець;
- вкладник;
- громадянин.

Яка з цих ролей вам знайома? Що ви вже про неї знаєте?

Орієнтовні відповіді:

- громадянин (ми всі є громадяни України);
- споживач (я купую товари особисто для себе);
- підприємець (мої батьки – підприємці);
- найманий працівник (з оголошення для тих, хто шукає роботу);
- вкладник (як зберегти гроші від інфляції? Це питання сімейної наради).

Вправа 1. «Знайди пару»

Знайди відповідність між образом (символом) ролі та її назвою.

Рис. 4. Слайд 2 – вправа 1

Рис. 5. Слайд 2 – зміст вправи 1

Натиснувши на карточку, ми бачимо її зворотний бік, де зображено образ (символ) ролі або написана її назва. У разі правильного відкриття – пара зникає.

Програмні ресурси для виконання вправи 1: інтерактивний засіб «Pairs» (Знайди пару) колекції «Lesson Activity Toolkit» для інтерактивної дошки Smart Board.

Дія 2. Відповідність.

Економіка являє собою таку сферу життя суспільства, яка охоплює виробництво товарів і послуг, обмін ними, розподіл створених у суспільстві благ і споживання. Отже, економічне життя занадто складне, тому кожен з нас виконує в ньому не одну роль, а кілька.

Вправа 2. «Повітряні кульки»

Визначте, якій сфері економічного життя відповідає та чи інша роль.

Рис. 6. Слайд 3 – вправа 2

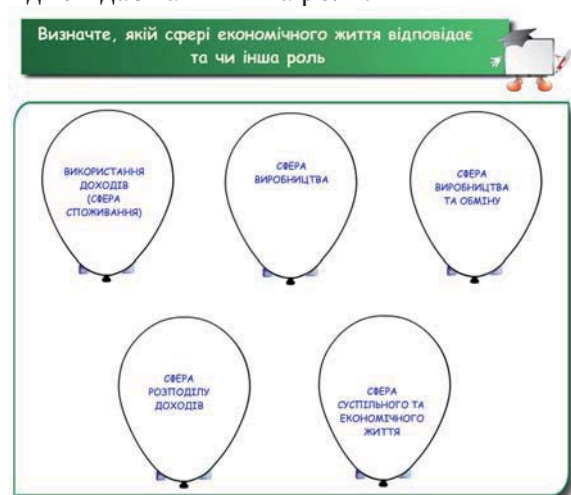

Рис. 7. Слайд 3 – після виконання вправи

Відповідаючи на питання, діти можуть самотійно вийти до дошки і «лопнути» кульку. Таким чином, перевірити правильність своєї відповіді.

Програмні ресурси для виконання вправи 2: інтерактивний засіб «Balloon pop» (Повітряні кульки) колекції «Lesson Activity Toolkit» для інтерактивної дошки Smart Board.

Дія 3. Уточнення.

Сучасне життя висуває нові вимоги до кожного з нас. Як ви вважаєте, які риси притаманні сучасній людині? (*професіоналізм, підприємливість, відповідальність, комунікабельність, ініціативність тощо*).

Наступна вправа допоможе нам встановити сучасну характерну рису кожної із зазначених ролей.

Вправа 3. «Вибір відповідності»

Знайди відповідність між характерною рисою ролі та її назвою.

Рис. 8. Слайд 4 – вправа 3

Рис. 9. Слайд 4 – після виконання вправи 3

Програмні ресурси для виконання вправи 3: інтерактивний засіб «Keyword match» (Вибір відповідності) колекції «Lesson Activity Toolkit» для інтерактивної дошки Smart Board.

Дія 4. Пояснення.

Вправа 4. «Анаграма»

Визнач за підказкою основну сучасну функцію економічної (соціальної) ролі шляхом перестановки букв.

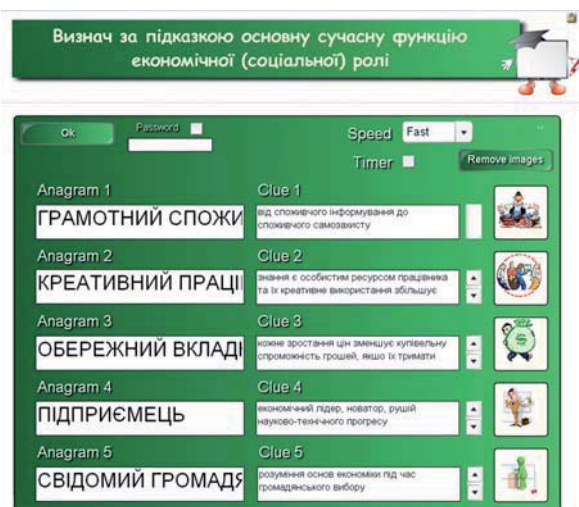

Рис. 10. Слайд 5 – зміст вправи 4

Рис. 11. Слайд 5 – вправа 4

Програмні ресурси для виконання вправи 4: інтерактивний засіб «Anagram» (Анаграма) колекції «Lesson Activity Toolkit» для інтерактивної дошки Smart Board.

Альтернативою цій вправі може бути вправа «Словникова ярмарка».

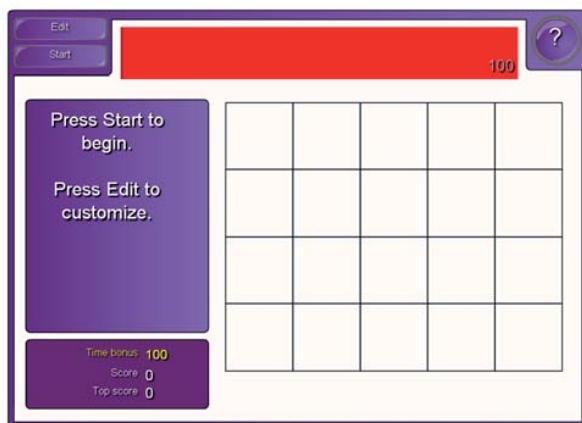

Рис. 12. Слайд 6 – вправа 4

Рис. 13. Слайд 6 – виконання вправи 4

Відповідь на поставлене запитання складається з літер, які містяться в таблиці і з'являються у верхній частині вікна (одну і ту саму літеру вибрати не можна).

Програмні ресурси для виконання вправи 4: інтерактивний засіб «Word biz» (Словникова ярмарка) колекції «Lesson Activity Toolkit» для інтерактивної дошки Smart Board.

Як ви вважаєте, чому відбулося наше знайомство із зазначеними ролями?

Орієнтовні відповіді:

- у майбутньому кожен із нас буде їх грати, а в ролі споживача ми вже виступаємо кожен день;
- від рівня виконання ролі залежить моє благополуччя, родини, країни;
- для оволодіння цими ролями потрібні різні знання, отже, моє завдання їх отримати.

Далі вчитель наголошує, що особа одночасно виступає в багатьох ролях. Особливо складні ролі вимагають значних зусиль для їх засвоєння. До таких ролей належать професійні ролі. Кожен навчальний предмет може допомогти в пізнанні ролей, тільки слід бути уважним до змісту матеріалу і вміти віднайти те, що потрібно.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонов В. А. Інтерактивна дошка SMART та використання її в навчальному процесі / В. А. Антонов, В. Д. Леонський // Комп'ютер у школі та сім'ї. – 2004. – № 8.
2. Арцишевський Р. А. Особа і суспільство / Р. А. Арцишевський, С. О. Бондарук, В. І. Бортников та ін. – К. : Ірпінь, 1997. – 351 с.
3. Економіка для середньої школи : навч.-метод. посібник / Мері Суїтер, керівник, Йонна Демпсі, Мері Ені Петіт, Мері Лін Рейсер. – К. : Видавничий дім «Амадей», 2001. – 214 с.
4. Журавлев С. Модели не для моделей / С. Журавлев // Эксперт. – 2008. – № 42. – С. 38–39.
5. Загальна економіка : підручник для 10 (11) класів середніх загальноосвітніх закладів / І. Ф. Радіонова, І. С. Кравченко, В. В. Радченко ; за ред. І. Ф. Радіонової. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. – 368 с.
6. Офіційний сайт програмного забезпечення для інтерактивної дошки (www.smartboard.ru).

7. Терюкова Т. С. Экономические компетенции: сущность, структура и место в системе ключевых компетенций / Т. С. Терюкова // Экономика в школе. – 2009. – № 4. – С. 42–47.
8. Черняк В. З. Экономика : таблицы и схемы / В. З. Черняк. – М. : ВЛАДОС, 2000. – 208 с.
9. Шуканова А. Концептуальні підходи до структурування економічних знань у шкільних курсах географії / А. Шуканова // Географія та основи економіки. – 2008. – № 4. – С. 2–8.

Автори:

*Сисоєнко Наталя Анатоліївна, завідувач науково-методичної лабораторії інформатики КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти»;
Філончук Зоя Володимирівна, завідувач науково-методичної лабораторії географії та економіки КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти»*

2. ТЕХНОЛОГІЇ ВПРОВАДЖЕННЯ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ НА УРОКАХ ЗАГАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ (6 КЛАС): методичні рекомендації

2.1. РОЛЬОВИЙ ПІДХІД ДО СТРУКТУРУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЗНАНЬ

Учителеві важливо з перших уроків у шостому класі показати практичне значення географії в житті людини, визнати її роль у підготовці учнів до практичного життя. Завдання вчителя – максимально наблизити предмет до розуміння та особистісного сприйняття учнів, що можливо досягти в разі виокремлення і використання економічної складової змісту курсу або застосування предметних компетенцій у формуванні економічних (соціальних) ролей (приклади наведено в *табл. 13*. Такий підхід вимагає певного переосмислення і аналізу кожним учителем методики роботи і пошуку нових напрямів навчання географії.

Географія і економіка – дві особливі науки у шкільному навчальному плані: по-перше, вони мають значний інтегративний потенціал і світоглядне значення у формуванні загальної культури особистості; по-друге, ці науки є методологічною основою географічних та економічних наук: географія – 150, економіка – 70; по-третє, географія і економіка мають практичне значення. Економічна теорія і географія взаємопов'язані і тим, що, хоча і з різних боків, обидві досліджують один об'єкт – земельні, сировинні, людські ресурси, вважає І. Ф. Радіонова.

Таблиця 13

Предметні компетенції економічних (соціальних) ролей у географічній освіті основної школи (приклади)

№	Економічна роль	Економічний підхід <i>Учень повинен</i>	Предметні компетенції <i>Учень</i>	Клас	Тема (розділ)
1.	Споживач	Знати потреби споживача та закономірності його економічної поведінки. Знати Закон про захист прав споживачів	Користується легендою карти, різними видами масштабу, орієнтується на місцевості та за планом	6	Розділ II. Земля на плані і карті. Тема 1. Способи зображення Землі.
2.	Сім'янин	Знати домашнє господарство, його місце і роль в економічній системі	Аналізує вплив геоекологічної ситуації на здоров'я населення	8	Розділ IV. Використання природних умов і природних ресурсів та їх охорона. Тема. Геоекологічна ситуація в Україні
3.	Найманий працівник	Пояснювати необхідність господарської діяльності та фактори, що її визначають	Оцінює практичне значення кругообігу речовин і енергії, цілісності, ритмічності для життя і діяльності людини	6	Розділ III. Географічна оболонка та її складові. Тема 5. Географічна оболонка

№	Економічна роль	Економічний підхід <i>Учень повинен</i>	Предметні компетенції <i>Учень</i>	Клас	Тема (розділ)
4.	Підприємець (фермер)	Уявляти структуру виробництва. Знати види підприємств і сутність підприємницької діяльності	Оцінює значення рельєфу в житті та господарській діяльності людини; її вплив на рельєф. Аналізує основні заходи з раціонального використання та охорони земельних ресурсів	6 8	Розділ III. Географічна оболонка та її складові. Тема 1. Літосфера. Розділ II. Загальна характеристика природи України. Тема. Ґрунти і земельні ресурси

Використання рольового підходу дає можливість розвивати асоціативні знання і вдосконалювати аналітичні навички, навчаючи сприймати світ із двох позицій – географії і економіки.

2.2. ІНТЕГРАЦІЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЗНАНЬ У ЗМІСТ ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ. ЕКОНОМІЧНИЙ ЕКСКУРС В ІСТОРІЮ ВЕЛИКИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ВІДКРИТТІВ

Викладаючи матеріал розділу «Географічне пізнання Землі», слід зосередити увагу учнів на передумовах організації географічних досліджень на цьому етапі історичного розвитку.

Це потреба у відновленні торгівлі між Заходом і Сходом (у зв'язку із завоюванням турками Малої Азії), дефіцит золота як засобу обігу, досягнення в розвитку науки і техніки, фінансові операції в європейських країнах. Адже, як відомо, фінансові стосунки в Європі почали поволі відроджуватись ще до відкриття Америки, а 1252 року, тобто ще під час хрестових походів, почали карбувати золоті монети. Розвиток грошового обігу сприяв поживленню торгівлі й ділового життя.

Золото з Нового Світу спочатку приносило іспанській метрополії казкові багатства. Щоб продемонструвати свою могутність і багатство, іспанські монархи 1497 року своїм декретом оголосили всі монети, що доти ходили в королівстві, недійсними і ввели в обіг нову монету, яка мала вартість двох венеційських золотих дукатів і тому дістала назву «дублон». Це був перший вдалий приклад грошової реформи.

Далі вчитель може звернути увагу на те, що американське золото змінило Іспанію, і грошовий потік із цієї країни сприяв розквітові торгівлі й економіки. Про людину, яка має на руках багато готівки, ще й нині кажуть, що вона «вільна», відповідно й гроші називають «вільними», або «ліквідними» (від лат. *liquidus* – «рідкий, плинний»). Важливим результатом такого розвитку було те, що стало легше позичати гроші. Відсотки, які мали сплачувати боржники, знижувалися. Отже, позикодавці були вже багато століть тому. У середні віки того, хто брав відсотки, вважали лихварем.

Першими позикодавцями були міняйли, які в італійських містах ставили на ринкових майданах лавки (італ. *banco*), тому їх називали банкіри. Наприкінці середніх віків вони запозичили в арабських купців один з їхніх винаходів – грошовий обмін, з'явилося платіжне зобов'язання – вексель.

Інструмент грошового обміну розвивався дуже швидко. Купцеві вже не доводилося вносити гроші заздалегідь, він міг одержати вексель на «віру», під слово честі. У такий спосіб він діставав кредит (лат. *credere* – значить «вірити, довіряти»), який давав йому змогу проводити фінансово-грошові операції. Така обіцянка коштувала грошей, а отже, була, по суті, нічим іншим, як грошми. Тепер венеціанські купці мали змогу споряджати судна для далеких торговельних подорожей, а викуповувати свої векселі – уже після повернення суден додому, коли діставали прибуток. Так вексель став своєрідним платіжним засобом. Він давав змогу проводити операції, які до того були неможливими. З грошовим обміном епохи пізнього середньовіччя розпочався процес, який, зрештою, привів до створення складного фінансового механізму сучасності.

Таким чином, економічний екскурс в історію Великих географічних відкриттів дозволяє ознайомити учнів з такими економічними поняттями, як «гроші», «ліквідні гроші», «вексель», «грошовий обмін», «кредит», визначити сутність діяльності лихваря, міняйли, банкіра, пізнати фінансовий механізм грошового обміну в спрощеній формі, установити залежність між кількістю грошей в обігу і відсотком за кредит. Учителеві слід зазначити, що Великі географічні відкриття (XIV–XVI століття) мали значний вплив на економіку Старого Світу.

Завдяки Великим географічним відкриттям відбулася «зустріч» різних за рівнем розвитку економічних культур. Так, індіанці не мали жодного уявлення про власність і ціни на європейські товари. Для них торгівля полягала ще в обміні дарунків на дарунки, як це було в Європі тисячі років тому.

Так само португальці, здійснюючи в XV столітті подорожі уздовж західного узбережжя Африки, намагаючись знайти прохід до східних країн, на африканському узбережжі засновували факторії, тобто поселення купців, і пропонували місцевому населенню всілякі дрібнички, взамін одержуючи золото і коштовне каміння. Свою торгівлю португальці розширювали не завжди миром.

Отже, система торгівлі, яка могла б забезпечити добробут і мир, у час, коли європейська культура пізнала інші культури, обернулася на нещадну систему визискування, і згодом її жертвами стало багато людей. У багатьох латиноамериканських країнах спадок гноблення триває й досі.

ДЛЯ НОТАТОК

Навчальне видання

ФІЛОНЧУК Зоя Володимирівна, РЯБОВА Олена Борисівна,
ЧАСНІКОВА Олена Володимирівна, РИСІН Віталій Васильович,
ДОВГАНЬ Андрій Іванович, ХМЕЛЯРЧУК Марія Ігорівна

**СПЕЦКУРС ІЗ ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ
для підвищення кваліфікації педагогів
основної школи**

Навчально-методичний посібник

*За загальною редакцією
доктора економічних наук, професора Т. С. Смовженко*

Редактор	О. П. Яремчук
Технічний редактор	І. В. Мазінг
Комп'ютерне складання	А. І. Сабо
Коректор	О. П. Яремчук
Дизайн обкладинки	Д. Ю. Іщенко

Підписано до друку 26.06.2015. Формат 60 × 84^{1/8}.
Обл.-вид. арк. 8,0. Умовн. друк. арк. 14,2. Зам. № 1350.

Державний вищий навчальний заклад «Університет банківської справи».
04070 м. Київ, вул. Андріївська, 1.
Свідцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 5033 від 29.12.2015.

